

ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อม*

ศักดิ์ณรงค์ มงคล

นักศึกษาระดับปริญญาเอก

หลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาสหวิทยาการ

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

saknarong@ipcta.com

บทคัดย่อ

ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมซึ่งมีองค์ประกอบทั้งทางด้านความเคลื่อนไหวและด้านกระบวนการทัศน์ มีจุดเริ่มต้นมาจากการผลักดัน “ภาวะ” ผลกระทบทางสิ่งแวดล้อมอย่างไม่เป็นธรรมให้แก่กลุ่มคนซึ่งมีอำนาจต่อรองต่ำในโครงสร้างอำนาจการจัดการสิ่งแวดล้อมของสหรัฐอเมริกา ให้รับภาระแทนกลุ่มคนที่ได้เปรียบเชิงอำนาจดังกล่าว ก่อนที่จะขยายอิทธิพลไปทั่วโลกพร้อมกับการพัฒนาเนื้อหาของกระบวนการทัศน์ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมให้ครอบคลุมมิติที่หลากหลายเพื่อให้เกิดการแบ่งปันปันส่วนทั้ง “ภาวะ” และ “ประโยชน์” ทางสิ่งแวดล้อมอย่างเป็นธรรมในระหว่างมนุษย์รุ่นเดียวกันและต่างรุ่น รวมทั้ง ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมที่ไม่ใช่มนุษย์ โดยตามทัศนะของผู้เขียนแล้วเห็นว่า “ความสมดุล” เป็นสิ่งสะท้อนสาระแห่งสภาวะความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมได้มากที่สุด ซึ่งหมายถึง ความสมดุลในส่วนวิธีการ คือการมีอำนาจที่สมดุล และความสมดุลของผลประโยชน์และการอยู่ร่วมกันโดยกระทำต่อกันอย่างวิภาวชิวิธี แต่ก็เกื้อกูลและพึ่งพากันอันเป็นสภาวะความยุติธรรมในเบื้องปลายของกระบวนการ

คำสำคัญ ยุติธรรม ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อม กระบวนการทัศน์ทางสิ่งแวดล้อม ปรัชญาสิ่งแวดล้อม การพัฒนาอย่างยั่งยืน

*บทความนี้เรียบเรียงขึ้นจากเนื้อหาบางส่วนของคุณชฎินิพนธ์เรื่อง “ข้อความคิดว่าด้วยความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมที่เป็นฐานคิดด้านสิทธิชุมชน”

Environmental Justice*

Saknarong Mongkol

Ph.D. Candidate

College of Disciplinary Studies

Thammasat University

saknarongm@gmail.com

Abstract

Environmental justice, consisting of the movement and the paradigm elements, was initiated in the United States of America due to unfair thrust of “environmental burdens” to groups of people with lower bargaining power in the power structure of environmental management. Later the concept of environmental justice, has been prevailing worldwide, with its paradigm developed extensively to cover multidimensions of principles, propositions, norms, values, etc., to distribute fairly both the environmental “burdens” and the environmental “benefits” among intragenerations, intergenerations, and even between human beings and the nonhuman environment. In the author’s opinion, equilibrium” or “balance” can best express its core substances, i.e., the balance of power and the balance of interest among those concerned through mutual dependence, which will reflect justice at the end of the process.

Keywords: Justice, Environmental Justice, Environmental Paradigm, Environmental Philosophy, Sustainable Development

**This article is compiled from a part of the my dissertation namely “Considerations on Environmental Justice as Fundamental Concepts for Community Rights”*

บทนำ

การจัดการสิ่งแวดล้อม ไม่ใช่เรื่องของการใช้ศาสตร์เฉพาะแต่ละด้านหรือบางด้านพัฒนาออกมาเป็นกลไกหรือเครื่องมือต่าง ๆ เช่น เครื่องมือการกำหนดมาตรฐานการปล่อยมลพิษ ภาษีสิ่งแวดล้อม การประเมินผล กระทบทางสิ่งแวดล้อม เป็นต้นเท่านั้น หากแต่ยังเป็นเรื่องที่ต้องการความเข้าใจในภาพรวมและการมีทิศทางไปสู่เป้าหมายในภาพรวมที่เหมาะสม ซึ่งต้องใช้องค์ความรู้แบบองค์รวมจากศาสตร์ต่าง ๆ เพราะปัญหาสิ่งแวดล้อมซึ่งเป็นทั้งปัญหาทางสังคมและปัญหาทางนิเวศเกิดขึ้นและดำรงอยู่ด้วยเหตุปัจจัยที่ซับซ้อนและต้องการการแก้ไขด้วยเครื่องมือหรือกลไกทางสังคมด้วย ไม่เฉพาะเครื่องมือทางเทคโนโลยี กลไกหรือเครื่องมือเฉพาะด้านเท่านั้น การเป็นปัญหาสังคมแสดงอยู่ในตัวว่าปัญหาสิ่งแวดล้อมมีลักษณะสัมพันธ์ใกล้ชิดกับปัญหาความยุติธรรมทางสังคม (Social Justice) ซึ่งอาจเป็นเรื่องความยุติธรรมระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ในรุ่นเดียวกัน (Intragenerational Justice) หรือความยุติธรรมระหว่างมนุษย์ต่างรุ่นกัน (Intergenerational Justice) ขณะเดียวกัน การเป็นปัญหาทางนิเวศทำให้ปัญหาสิ่งแวดล้อมเกี่ยวพันกับปัญหาความยุติธรรมระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมที่ไม่ใช่มนุษย์ (Nonhuman Nature) ซึ่งก็คือปัญหาความยุติธรรมเชิงนิเวศ (Ecological Justice) ไปด้วย เพราะปัญหาสังคมที่มีทั้งมิติด้านสิ่งแวดล้อมและปัญหาทางนิเวศเหล่านี้ ย่อมเกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ระหว่างฝ่ายที่มีส่วนได้ส่วนเสียต่าง ๆ (ระหว่างมนุษย์ด้วยกัน และระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติที่ไม่ใช่มนุษย์¹ แล้วแต่กรณี) ซึ่งมักจะเกี่ยวข้องกับสำนักหรือมโนธรรมแห่งความยุติธรรม (Sense of Justice) ของผู้เกี่ยวข้อง และต้องการบรรทัดฐานบางประการมาใช้เป็นเครื่องวัดตัดสินหรือเป็นเกณฑ์ชี้้นำการจัดการปัญหาเช่นเดียวกับความขัดแย้งอื่น ๆ ซึ่งเมื่อพิจารณาบรรทัดฐานที่มีหรือที่เกิดจากสังคมมนุษย์เป็นพื้นฐานหรือแนวทางแล้ว บรรทัดฐานทางสังคม (Social Norm) ที่ใหญ่และเป็นพื้นฐานสำคัญที่สุดซึ่งแทรกตัวอยู่ในบรรทัดฐานชนิดอื่น ๆ (เช่น กฎหมาย ฯลฯ) ก็คือความยุติธรรม (Justice) ซึ่งอยู่ในขอบเขตของปรัชญาจริยศาสตร์ที่ได้รับการนำมาประยุกต์ใช้ในทางสิ่งแวดล้อมร่วมกับแนวคิด ทฤษฎี มุมมอง อุดมการณ์ ความเชื่อทางสิ่งแวดล้อม เป็นต้น จนกลายเป็นบรรทัดฐานสำหรับการตัดสินปัญหาความขัดแย้งทางสิ่งแวดล้อมควบคู่ไปกับการเป็นกลไกส่งหรือแวนตาสำหรับทำความเข้าใจปัญหาสิ่งแวดล้อมและการชี้แนะแนวทางการจัดการปัญหาสิ่งแวดล้อมไปด้วย

ความประสงค์ของผู้วิจัยในการนำเสนอบทความนี้คือ เพื่อนำเสนอ (ก) เนื้อหาของกระบวนทัศน์ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อม (Environmental Justice Paradigm: EJP) ที่พัฒนาขึ้นจากความเคลื่อนไหวของขบวนการทางสังคมเพื่อความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อม (Environmental Justice Movement: EJM) ในสหรัฐอเมริกา ก่อนที่จะขยายตัวไปมีบทบาทในนโยบายและกฎหมายของรัฐบาลกลางและรัฐบาลท้องถิ่นของสหรัฐอเมริกา องค์การระหว่างประเทศและประเทศต่าง ๆ (ข) ต้องการที่จะแสดงให้เห็นว่า กระบวนทัศน์ดังกล่าวนี้ ซึ่งมีการขยายตัวพร้อมกับการปรับตัวเมื่อได้รับการนำไปใช้ต่างเวลาและสถานที่ที่ต่าง

¹ อันที่จริง ในแง่หนึ่งเราอาจกล่าวได้ว่า ธรรมชาติไม่ได้เป็นคู่ขัดแย้งกับมนุษย์จนถึงกับเป็นฝ่ายจะ “เอาคืน” มนุษย์ เพราะธรรมชาติตกเป็นฝ่ายถูกกระทำฝ่ายเดียวโดยมนุษย์มาโดยตลอด ส่วนการเกิดภัยธรรมชาติไม่ว่าแบบฉับพลันหรือค่อยเป็นค่อยไปนั้นเป็นเพียงการพยายามปรับสมดุลในตัวเองของธรรมชาติเท่านั้น.

ออกไปนั้น ควรมีความหมายใหม่ที่เหมาะสมและแตกต่างจากความหมายที่เคยมี ณ จุดกำเนิดอย่างไรและ (ค) กระบวนทัศน์นี้มีอิทธิพลหรือไม่และอย่างไรกับการจัดการสิ่งแวดล้อมในประเทศไทย

ปัญหาดั้งเดิมของความยุติธรรมและความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อม

ความยุติธรรมเป็นหลักการใหญ่ที่มีความสำคัญในระดับเป็นเหมือนหลักคุณธรรมใหญ่ที่สุดหรือคุณธรรมลำดับแรกซึ่งคุณธรรมอื่น ๆ ก็ล้วนขึ้นต่อหรือเชื่อมโยงต่อหลักคุณธรรมนี้ตามทัศนะของ Plato (พระราชวรมุณี, 2542) *ขณะเดียวกันก็เป็นหลักคุณธรรมรากฐานสำหรับสถาบันทางสังคม (Social Institutions)ทั้งหลาย ทำนองเดียวกับที่ความจริง (Truth) เป็นรากฐานของระบบความคิดของมนุษย์* ความยุติธรรมจึงได้รับการนำมาใช้ในการวางโครงสร้างพื้นฐานของสังคม (Basic Structure of Society) เช่น รัฐธรรมนูญ กฎหมายของฝ่ายนิติบัญญัติ กฎหมายของฝ่ายบริหาร เป็นต้น (Rawls, 2003, pp. 3-6) อย่างไรก็ตาม แม้มนุษย์แต่ละคนจะมีสำนึกหรือมีโนธรรมแห่งความยุติธรรมอยู่ในตัวเองแล้ว แต่ความยุติธรรมก็ยังเป็นหลักการเชิงนามธรรมที่เข้าใจยากและมีความเลื่อนไหลของบรรทัดฐานในการชีวิตตัดสินใจได้เสมอ ยิ่งไปกว่านั้น ผลลัพธ์ในทางปฏิบัติของความพยายามไปถึงความยุติธรรมในสังคมมักจะให้บทเรียนที่ตรงกันข้ามกับความคาดหวังคือความไม่ยุติธรรมเสียมากกว่า *รูปธรรมที่จะทำให้เกิดขึ้นจริงได้ยากเช่นนี้ทำให้คนจำนวนไม่น้อยเชื่อว่า ความยุติธรรมไม่มีจริงในทางปฏิบัติหรือมีจริงแต่เข้าถึงไม่ได้* อธิบายความหมายไม่ถูกหรือให้นิยามความหมายที่ยอมรับกันทั่วไปได้ยาก *ความเข้าใจได้ยากนี้ ทำให้การทำตามความเข้าใจความยุติธรรมมักใช้วิธีการเริ่มต้นจากความไม่ยุติธรรม* อย่างไรก็ตาม ความยุ่งยากเหล่านี้กลับเป็นข้อมูลให้เกิดการพัฒนาแนวคิดและทฤษฎีขึ้นมากมาย ซึ่งได้รับการนำมาพัฒนา สังเคราะห์ และก่อรูปเป็นเนื้อหาของกระบวนทัศน์ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมในสังคมอเมริกันจากความเคลื่อนไหวทางสังคมของชุมชนคนผิวสีและชุมชนคนอเมริกันดั้งเดิม (Native American) และชุมชนมีรายได้น้อยซึ่งมีอำนาจต่อรองต่ำเพื่อแสวงหาความเป็นธรรมจากการผลักภาระการเผชิญกับมลพิษโดยหน่วยงานรัฐ ซึ่งมักมีชนชั้นกลาง ชนชั้นสูงผิวขาวและทุนมีอิทธิพลอยู่เบื้องหลังการตัดสินใจแบ่งปันปันส่วนภาระทางสิ่งแวดล้อมเช่นนั้น โดยมีนักวิชาการและนักกิจกรรม องค์กรพัฒนาเอกชน ด้านสิ่งแวดล้อมและด้านสิทธิพลเมืองเป็นกำลังสำคัญในการพัฒนามันขึ้นมา

สาเหตุที่มาและกระบวนการพัฒนาของความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อม

จากการสังเคราะห์ของผู้เขียน พบว่า ปัญหาสิ่งแวดล้อมโดยทั่วไปนั้น อาจกล่าวได้ว่ามีรากเหง้าสำคัญมาจากสาเหตุหลัก 3 ประการคือ (1) จำนวนประชากรที่เพิ่มมากขึ้นจนเกินความสามารถในการรองรับของระบบนิเวศโลก (Carrying Capacity) (2) การมีกระบวนทัศน์หรือทัศนะแม่บทแบบถือเอามนุษย์เป็นศูนย์กลางในความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ (Anthropocentrism) ซึ่งทำให้มนุษย์จัดวางตนเองไว้เหนือธรรมชาติและมีความชอบธรรมที่จะดักตวงผลประโยชน์ (Exploit) จากธรรมชาติเพื่อสนองความต้องการที่ไม่มีที่สิ้นสุดของมนุษย์ และ (3) *การมีโครงสร้างอำนาจที่ไม่สมดุลระหว่างผู้มีส่วนได้ส่วนเสียทั้งโดยตรงและโดยอ้อมฝ่ายต่าง ๆ ในสังคมมนุษย์* (ฮาร์ตดิง, 2556; คอร์ทเทน, 2552; คอร์ทเทน, 2542; คอร์ทเทน, 2545; สันธิธิตา 2554; อภิขัย, 2544; Liab, 2011; Wolf, 2003; Miller,

2003; UNEP, 1999; Pepper, 1996; Moncrief, 1994; White, 1994,) สาเหตุระดับรากเหง้าเหล่านี้ส่งผลให้เกิดการเสียความสมดุลของระบบนิเวศในพื้นที่ต่าง ๆ ของโลกและสะสมเป็นการเสียความสมดุลของระบบนิเวศใหญ่ของอินทรีย์ใหญ่แห่งโลก (Gaia) ในที่สุด นอกเหนือจากการทำให้เกิดปัญหาความไม่ยุติธรรมทางสังคม (Social Injustice) จากการแย่งชิงหรือการแบ่งปันปันส่วนประโยชน์และภาระด้านสิ่งแวดล้อมระหว่างคนในสังคมซึ่งส่งผลต่อเนื่องให้เกิดปัญหาต่าง ๆ มากมาย เช่น ปัญหาสุขภาพ ปัญหาคุณภาพชีวิต ปัญหาอาชญากรรม เป็นต้น

ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อม (Environmental Justice: EJ)² นั้น มีสาเหตุระดับรากเหง้าที่เชื่อมโยงกับรากเหง้าปัญหาสิ่งแวดล้อมทั่วไปทั้งสามประการดังกล่าวเช่นกัน แต่มีความเด่นชัดที่สุดคือสาเหตุเรื่องความไม่สมดุลในอำนาจต่อรองระหว่างผู้มีส่วนได้ส่วนเสียต่าง ๆ ทางสิ่งแวดล้อมในสังคม ซึ่งส่งผลทำให้การแบ่งปันปันส่วนประโยชน์และภาระทางสิ่งแวดล้อม (Environmental Benefits and Burdens) ในสังคมเป็นไปอย่างไม่ยุติธรรม เพราะโครงสร้างอำนาจต่อรองที่ไม่สมดุลนี้ทำให้เกิดผลตั้งแต่ (ก) เกิดกติกา การแข่งขันหรือต่อรองที่ไม่เป็นธรรมและ (ข) การตัดสินใจตามกติกาเช่นนั้นโดยหน่วยงานรัฐที่เกี่ยวข้องซึ่งเป็นผู้รักษาและใช้กติกาการแข่งขัน ต่อรอง และจัดสรรประโยชน์และภาระทางสิ่งแวดล้อมในการเมืองแบบพหุนิยม (Political Pluralism) ขาดความเป็นกลางจนผลการตัดสินใจไม่เป็นธรรมอย่างที่ควรจะเป็น

การตกเป็นรองเชิงอำนาจจนเกิดสภาวะอำนาจไม่สมดุล ที่ส่งผลให้เกิดความอยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อม³ (Environmental Injustice) อันเป็นที่มาของความเคลื่อนไหวทางสังคมและกระบวนการทัศน์ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมในเวลาต่อมา นั้น มีที่มาจากเหตุปัจจัยหลายประการประกอบกันเข้าเป็นการกีดทับที่ซับซ้อน ตัวอย่างเช่น (1) การมีรายได้ต่ำหรือขาดศักยภาพทางเศรษฐกิจ (2) การมีสิทธิหรือเสรีภาพตามกฎหมายอย่างไม่เท่าเทียม (3) การขาดตัวแทน (บุคคล/สถาบัน) ทางการเมืองของคนผิวสีและคนอเมริกันพื้นเมือง (ในขณะที่คนผิวขาวทั่วไป มีตัวแทนทางการเมืองที่อ่อนไหวต่อประโยชน์ของคนผิวขาวจำนวนมาก) (4) การกีดขี่ หมิ่นเหยียดทางเชื้อชาติ-เผ่าพันธุ์-ผิวสีที่ชุมชนและคนอเมริกันผิวสีต่าง ๆ (ชาวอเมริกันเชื้อสายแอฟริกัน ละตินอเมริกาและเอเชีย) โดยเฉพาะคนอเมริกันผิวดำ (เชื้อสายแอฟริกัน) ได้รับความอับตั้งแต่ยุคค่าทาสสู่การเลือกปฏิบัติเพราะอคติทางวัฒนธรรม ที่ฝังแน่นอยู่ในสำนึกและระบบความคิดส่วนบุคคล รวมทั้ง ผังตัว เป็นอคติเชิงสถาบันในสังคมอเมริกัน (ผังตัวอยู่ในกฎหมาย นโยบาย วัฒนธรรม ระบบคุณค่า วิถีปฏิบัติ กระบวนการตัดสินใจของหน่วยงานรัฐ ฯลฯ) ให้เป็นพลเมืองชั้นสองที่ไม่มีหรือมีเสรีภาพและสิทธิพลเมืองจำกัดในแทบทุกด้าน ซึ่งรวมถึงสิทธิที่จะเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติต่าง ๆ หรือได้ประโยชน์จากสิ่งแวดล้อม (Environmental Positive Rights) และ

² เมื่อใช้คำนี้ ผู้เขียนประสงค์ให้มีความหมายโดยรวมครอบคลุมทั้งกระบวนการทัศน์ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อม (Environmental Justice Paradigm: EJP) และความเคลื่อนไหวทางสังคมเพื่อความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อม (Environmental Justice Movement: EJM) ซึ่งต่างก็เป็นองค์ประกอบของความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อม.

³ โปรดพิจารณาแนวทาง (Approach) การทำความเข้าใจความยุติธรรมจากแง่มุมที่ตรงกันข้ามคือความอยุติธรรม กล่าวถึงในวรรคแรกของบทความนี้.

สิทธิที่จะไม่ต้องรับภาระความเสี่ยงหรือภาระทางสิ่งแวดล้อม (Environmental Negative Rights) อย่างไม่เสมอภาคเมื่อเปรียบเทียบกับชุมชนคนชั้นกลาง ชนชั้นสูงผิวขาวด้วย⁴ ด้วยเหตุนี้ ขบวนการต่อสู้เพื่อสิทธิพลเมือง (Civil Rights Movement) ซึ่งมีความเข้มข้นมากขึ้นมาตั้งแต่ยุคทศวรรษที่ 1960s จึงเป็นกระแสที่โอบอุ้มให้เกิดขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมเพื่อความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมที่เป็นบ่อเกิดของการพัฒนากระบวนการทัศนคติความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมในทศวรรษที่ 1980s

ในช่วงทศวรรษที่ 1980s นั้น มีพื้นที่ชุมชนหรือพื้นที่ที่เกี่ยวข้องกับชุมชนคนผิวสี (อเมริกันเชื้อสายแอฟริกัน ละติน เอเชีย) หรือคนอเมริกันพื้นเมืองจำนวนมากถูกกำหนดให้เป็นพื้นที่รับขยะอุตสาหกรรมหรือขยะจากการพักอาศัยของชุมชนคนผิวขาว เป็นที่ตั้งโรงงาน เช่น โรงไฟฟ้านิวเคลียร์ เรือรบจํา ที่ฝังศพ ฯลฯ ซึ่งล้วนเป็นภาระเชิงลบด้านสิ่งแวดล้อม เช่น ชุมชนใน Shocco Township ใน Warren County ของมลรัฐ North Carolina ชุมชน Love Canal ในมลรัฐ New York ชุมชนใกล้เคียงกับเกาะ Three Miles ในมลรัฐ Pennsylvania เป็นต้น การกำหนดให้พื้นที่ชุมชนเหล่านี้เป็นแหล่งรองรับมลพิษหรือพื้นที่ที่ถูกกระทำให้ต้องได้รับผลกระทบจากมลพิษ จากผลของนโยบายหรือการตัดสินใจของหน่วยงานรัฐที่เกี่ยวข้อง ก่อให้เกิดการประท้วงคัดค้านที่ต่อเนื่องและยาวนาน รวมถึงการต่อสู้ในกระบวนการยุติธรรมของชาวชุมชนเองเป็นเวลาหลายสิบปีจนทำให้เกิดความร่วมมือกันเป็นเครือข่ายชุมชนคนผิวสีที่ได้รับผลกระทบ ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากนักกิจกรรมในองค์กรพัฒนาเอกชนด้านสิ่งแวดล้อมขนาดใหญ่-เล็กจำนวนมาก และนักวิชาการในสถาบันการศึกษา องค์กรของรัฐหรือองค์กรเอกชน ซึ่งผลิตงานวิชาการจำนวนมากขึ้นจากการวิเคราะห์และสังเคราะห์ปัญหา ทางออก รวมทั้งเนื้อหาอื่น ๆ ออกนำเสนอต่อวงวิชาการและสังคม ซึ่งในบรรดางานวิจัยเหล่านี้ ได้บ่งชี้ให้เห็นว่า พื้นที่ที่ถูกกำหนดให้ต้องรับภาระด้านมลพิษส่วนใหญ่จะเป็นพื้นที่ของชุมชนคนผิวสี และเหตุปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการกำหนดเช่นนั้น มีส่วนเกี่ยวข้องอย่างมากกับปัญหาการขาดอำนาจต่อรองเพราะเหตุผลทางเศรษฐกิจ การเมืองและสังคม-วัฒนธรรมดังที่กล่าวมาข้างต้น โดยอคติทางเชื้อชาติเผ่าพันธุ์ซึ่งเป็นเหตุปัจจัยเชิงสังคม-วัฒนธรรมมีนัยสำคัญที่สุด นอกจากนี้ ยังชี้ว่า การขาดอำนาจหรือมีอำนาจต่อรองที่ไม่เพียงพอของชุมชนคนผิวสีนี้มีผลให้เกิดการเลือกปฏิบัติในการแก้ไขหรือเยียวยาผลกระทบสิ่งแวดล้อมโดยหน่วยงานของรัฐต่าง ๆ ซึ่งรวมแม้แต่หน่วยงานคุ้มครองสิ่งแวดล้อมของรัฐบาลกลาง (Environmental Protection Agency: EPA) เองด้วย (Taylor, 2008; Carder, 2010; Skelton & Miller, 2006; Rechtschaffen & Guana, 2003; Agyeman, 2005)

ด้วยความเคลื่อนไหวทางสังคมและกระบวนการทัศนคติความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมที่พัฒนาขึ้นในขบวนการความเคลื่อนไหวดังกล่าว โดยนักกิจกรรมทางสิ่งแวดล้อมและนักวิชาการ ร่วมกับผู้นำชุมชนคนผิวสีและ

⁴ อันที่จริง การตกเป็นรองเช่นนี้มิใช่เหตุปัจจัยที่เชื่อมโยงยาวนานมาตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 16 ซึ่งจำแนกออกเป็น 4 เหตุปัจจัยหลักที่เชื่อมโยงกัน ("The Four Interlocking C's") คือ (1) Conquest การพิชิตทวีปอเมริกาของชาวยุโรป (โดยเฉพาะอังกฤษ) ด้วยแสนยานุภาพทางทหาร (2) Colonization การเข้าครอบครองดินแดนและขับไล่ชนเผ่าดั้งเดิมต่าง ๆ (Amerindians) (3) Commerce การเติบโตของทุนและการพาณิชย์ที่ใช้ทรัพยากรฯ ในทวีปใหม่ (อเมริกา) การใช้แรงงานทาสผิวดำ และ (4) Christian Implantation การลงหลักปักฐานและแผ่อิทธิพลของคริสต์ศาสนาซึ่งมีผลต่อระบบความคิด ความเชื่อ ระบบคุณค่าต่าง ๆ ซึ่งแน่นอนว่ามีผลต่อฐานะความเหนือกว่าของคนผิวขาวได้แก่ (Carder, 2010).

เครือข่าย ทำให้พวกเขาสามารถยกระดับเนื้อหาหลักการ ข้อเรียกร้อง ข้อปฏิเสธ คัดค้าน ฯลฯ **บนฐานของกรอบความคิดใหญ่เรื่องความไม่เป็นธรรม (Injustice Master Frame)** (Taylor, 2008) และข้อเท็จจริงจากประสบการณ์ที่ได้รับ แล้วพัฒนาทางเนื้อหาเป็นกระบวนการทัศนคติความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมขึ้นมา ซึ่งมีเหตุการณ์ที่เป็นหลักหมุดสำคัญอยู่ที่การประกาศ “**หลักความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อม**” (Principles of Environmental Justice) จำนวน 17 ข้อ โดยที่ประชุมครั้งแรกของผู้นำกิจกรรมทางสิ่งแวดล้อมของชนชาวผิวสีกว่า 600 องค์กรทั่วทั้งสหรัฐอเมริกา ณ กรุงวอชิงตัน ดีซี ในปี ค.ศ.1991 (The 1991 First National People of Color Environmental Leadership Summit) ก่อนที่จะมีการผลักดันให้รัฐบาลประธานาธิบดีบิล คลินตัน⁵ ยอมรับเอาหลักการ ข้อเรียกร้อง ผลการวิเคราะห์ และแนวทางแก้ไขปัญหาของกระบวนการทัศนคติความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมไปเป็นแนวทางการกำหนดนโยบาย การตรากฎหมายลำดับรอง และวิถึปฏิบัติราชการของหน่วยงานรัฐต่าง ๆ มีการตั้งคณะกรรมการความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมและหน่วยงานเฉพาะภายใน EPA รวมทั้ง คณะกรรมการร่วมระหว่างหน่วยงานของรัฐบาลกลางที่มีภารกิจเฉพาะด้านนี้ ในขณะที่ด้านนิติบัญญัติมีความพยายามเสนอร่างรัฐบัญญัติความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อม (Environmental Justice Act...) สู่สภาองเกรสหลายครั้ง (แต่ยังไม่ผ่านออกมาเป็นกฎหมาย) และฝ่ายตุลาการได้รับอิทธิพลของแนวคิดหรือหลักการความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อม จนปรากฏคำพิพากษาที่สะท้อนอิทธิพลดังกล่าวนี้ในหลายคดี (Bullard, 1994, pp. 3-22; Skelton & Miller, 2006; Taylor, 2008) หลังจากนั้นกระบวนการทัศนคติความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมได้ขยายอิทธิพลออกไปยังองค์กรระหว่างประเทศและนานาชาติทั่วโลกคือไปยังสถาบันวิชาการ องค์กรภาครัฐและองค์กรความเคลื่อนไหวด้านสิ่งแวดล้อม ในภาคประชาสังคม**โดยมีการวิจัยเป็นอาวุธสำคัญ** การขยายตัวที่กว้างขวางขึ้นโดยลำดับเช่นนี้**ทำให้ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมได้รับการมองว่าเป็นกระบวนการทัศนคติทางสิ่งแวดล้อมที่ยกตัวเองขึ้นมาตีคู่กับกระบวนการทัศนคติหรือแนวคิดเรื่องการพัฒนา (Development) และสิทธิมนุษยชน (Human Rights) หรือได้รับการผนวกเข้าเป็นหนึ่งในประเภทของสิทธิมนุษยชนยุคใหม่แล้ว** (Finger & Zorzi, 2013, pp. 222-233; Mitchell & Dorling, 2003, pp. 910-911; lanou & Ghilain, 2011; UNEP, 2011)

สิ่งที่น่าสังเกตบางประการเมื่อกล่าวถึงตรงนี้ก็คือ ความเคลื่อนไหวและกระบวนการทัศนคติความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อม มีจุดเริ่มต้นจากประเด็นปัญหาความไม่เป็นธรรมของการแบ่งปันปันส่วน “**ภาระ**” ทางสิ่งแวดล้อมเพราะสาเหตุการขาดอำนาจหรือมีอำนาจต่อรองในระหว่างฝ่ายผู้มีส่วนได้ส่วนเสียด้วยกันเป็นสำคัญเท่านั้น ยังไม่มีประเด็นปัญหา ข้อเรียกร้องหรือการวางหลักการความยุติธรรมของการแบ่งปันปันส่วนทางสิ่งแวดล้อมเชิงบวกหรือ “**ประโยชน์**” ทางสิ่งแวดล้อม (ก่อนที่จะก่อรูปเป็นกระบวนการทัศนคติเฉพาะซึ่งจะได้กล่าวถึงเนื้อหาต่อไป) ประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่งคือ **การเกิดขึ้นของกระบวนการทัศนคติในเรื่องนี้เป็นลักษณะการเกิดจาก “ล่างขึ้นบน”** คือเกิดจากความเคลื่อนไหวในภาคประชาชนระดับรากหญ้า ก่อนยกระดับขึ้นสู่ระดับสถาบันของรัฐและระหว่างรัฐ ซึ่งต่างจากการเกิดขึ้นของกระบวนการพัฒนา

⁵ เอกสารทางบริหารที่สำคัญและมีผลทางนโยบายให้มีการปฏิบัติในเรื่องความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมที่ออกโดยประธานาธิบดีคลินตันคือคำสั่งประธานาธิบดีที่ 12898 (Executive Order 12898 "Federal Actions to Address Environmental Justice in Minority Populations and Low-Income Populations") ลงวันที่ 11 กุมภาพันธ์ 1994 (2537).

อย่างยั่งยืน (Sustainable Development) ซึ่งมีทิศทางตรงกันข้าม (Top-down Approach) คือ เกิดจากความร่วมมือระหว่างองค์การสหประชาชาติกับประเทศต่าง ๆ ก่อนเกิดการกระจายทั้งด้านหลักการและแนวปฏิบัติไปสู่องค์การระหว่างประเทศ รัฐบาลของนานาประเทศและภาคประชาสังคมของประเทศต่าง ๆ (Agyeman, 2005)

เนื้อหาของกระบวนทัศน์ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อม

ความหมายของกระบวนทัศน์

ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมเป็นความเคลื่อนไหวและกระบวนทัศน์หนึ่งที่อยู่ในขอบเขตของ “สิ่งแวดล้อมนิยม” (Environmentalism) ซึ่งหมายถึง ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมแนวใหม่ที่เป็น การเคลื่อนไหวร่วมกันของกลุ่มบุคคล องค์กรหรือปัจเจกบุคคลเพื่อสร้างค่านิยม ความหมาย หรือกฎกติกาใหม่ ในการจัดการสิ่งแวดล้อม และเป็นขบวนการที่มีองค์ประกอบในสองภาคคือภาควิจิตรศิลป์ที่ด้วยความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมซึ่งเป็นภาคนามธรรมกับภาคปฏิบัติการทางสิ่งแวดล้อมซึ่งเกิดจากการรวมกลุ่มของผู้คนแล้วผลักดันความคิดให้เกิดผลเป็นรูปธรรมออกมา (สันธิฐิตา, 2554, น. 3-4) แต่ความแตกต่างระหว่างสิ่งแวดล้อมนิยมกับความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อม (ซึ่งมีองค์ประกอบ 2 ส่วนเช่นเดียวกัน) นั้นอยู่ที่ว่า ในขณะที่สิ่งแวดล้อมนิยมจะให้ความสำคัญกับความไม่ยุติธรรมเช่นเดียวกัน แต่ก็ให้ความสำคัญเฉพาะความไม่ยุติธรรมที่เกิดขึ้นบนความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมหรือธรรมชาติที่ถูกบิดเบือนด้วยการวางตนเองไว้เหนือกว่าธรรมชาติของมนุษย์ ซึ่งเป็นมิติและขอบเขตแบบกว้าง ๆ แต่ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมกลับเน้นให้ความสนใจไปที่ปัญหาความไม่ยุติธรรมที่มีต้นตอมาจากปัญหาเชิงสถาบันที่ทำให้เกิดการตัดสินใจหรือการกระทำที่ไม่เสมอภาคทางสิ่งแวดล้อม (Environmental Disparity) ในทางการกำหนดและใช้นโยบาย กฎหมาย ระเบียบ การปกป้องหรือสนับสนุนทางด้านสิ่งแวดล้อมระหว่างกลุ่มคนที่มีอำนาจมากกว่ากับกลุ่มคนที่มีอำนาจน้อยกว่าในสังคมซึ่งเป็นภาพของความไม่เสมอภาคทางสังคม (Societal Inequality) นั่นเอง ทิศทางของความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมจึงมุ่งให้ความสำคัญไปที่ประเด็น “นิเวศวิทยาสังคม” (Social Ecology) หรือ “นิเวศวิทยาว่าด้วยสวัสดิการของมนุษย์” (Human Welfare Ecology) เป็นพิเศษ (Carder, 2010; Bullard, 1994) อย่างไรก็ดี ภาพความแตกต่างเช่นว่านี้ ในทัศนะผู้เขียนเห็นว่าเป็นความแตกต่าง ณ จุดเริ่มต้นการเกิดขึ้นของความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อม ในสหรัฐอเมริกาเท่านั้น เพราะขอบเขตของความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมได้ขยายตัวออกไปมากกว่านั้นตามเวลาที่ผ่านมาและการได้รับการปรับใช้ที่กว้างขวางออกไปในปัจจุบัน

สำหรับคำว่า “กระบวนทัศน์” (Paradigm) ซึ่งอาจเรียกว่าเป็น “ทัศนะแม่บท” นั้น มีความหมายรวมถึงองค์หรือตัวความคิด (Body of Ideas) ข้อสมมติใหญ่ (Major Assumption) แนวคิด (Concept)

ข้อเสนอ(Proposition) ค่านิยม (Value) เป้าหมายเชิงเนื้อหา (Goal of Substantive Area)⁶ (คุห์น, 2544) เป็นสิ่งบ่งบอกวิถีที่มนุษย์มองโลก⁷ อธิบายโลก และช่วยให้มนุษย์สามารถคาดเดาพฤติกรรมของโลกได้ (วันชัย, 2546) กระบวนทัศน์เป็นสิ่งที่กำหนดเป้าหมาย ความคาดหวัง ปัญหาของสังคม ประโยชน์ ร่วมกันหรือการเปลี่ยนแปลงมันเพื่อประโยชน์ร่วมกันของมนุษย์ นอกจากนี้ กระบวนทัศน์ยังเป็นรากฐานทางอุดมการณ์ของการเคลื่อนไหวทางสังคม (Taylor, 2008, p. 529) กระบวนทัศน์เป็นสิ่งที่ฝังตัวอยู่ในบรรทัดฐานทางสังคม ค่านิยม ความเชื่อของมนุษย์และมีอิทธิพลมากพอที่จะทำให้มนุษย์ยึดถือและภักดีต่อกระบวนทัศน์นั้น ๆ (Dunlab & Van Liere, 1978; Milbrath, 1984, as cited in Taylor, 2008, p. 529) อย่างไรก็ตาม กระบวนทัศน์อาจเปลี่ยนแปลงแบบยกตัวขึ้นหรือเคลื่อนตัว (Paradigm Shift) ไปได้ หากกระบวนทัศน์เดิมเผชิญกับปัญหาบางประการแล้วไม่อาจแก้ไขได้ โดยกระบวนทัศน์ใหม่อาจเกิดขึ้นจากหลักการพื้นฐานทั่วไปที่สุดของกระบวนทัศน์เดิมหรือสร้างสาขาใหม่ขึ้นจากรากฐานใหม่ (คุห์น, 2544; Taylor, 2008)

ความเป็นมาของกระบวนทัศน์ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อม

จากการศึกษาของ Taylor (2008) พบว่ากระบวนทัศน์มีทั้งพัฒนาการแบบยกตัวหรือเคลื่อนตัวมาจากกระบวนทัศน์ก่อน ๆ โดยลำดับ และแบบยกตัวหรือเคลื่อนตัวของกระบวนทัศน์ย่อย ๆ ภายในตัวเอง โดยการยกตัวหรือเปลี่ยนแปลงในแบบแรกนั้น กระบวนทัศน์ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมมีเส้นทางพัฒนาการโดยลำดับดังนี้

1. **กระบวนทัศน์ทุนนิยมขูดรีด** (The Exploitative Capitalist Paradigm; ECP, 1820-1913) มีลักษณะเด่นที่การจัดวางมนุษย์ไว้ในฐานะผู้เหนือกว่าธรรมชาติ เชื่อมมั่นในพลังอำนาจของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีที่มนุษย์ใช้ในการแสวงประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างเต็มที่
2. **กระบวนทัศน์โรแมนติกทางสิ่งแวดล้อม** (Romantic Environmental Paradigm: REP, 1914-1979) กระบวนทัศน์โรแมนติกทางสิ่งแวดล้อมนี้ เกิดขึ้นบนกระแสการตอบโต้กระบวนทัศน์ทุนนิยมขูดรีด ที่ก่อให้เกิดความเสื่อมโทรมแก่สิ่งแวดล้อมและความร่อยหรอของทรัพยากรธรรมชาติ เป็นกระบวนทัศน์ที่ให้ความสำคัญกับคุณค่าของธรรมชาติ ยึดถือจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อม เป็นฝ่ายที่ถือว่าธรรมชาติเป็นศูนย์กลางในความสัมพันธ์กับมนุษย์ (Biocentrism/Ecocentrism) แนวคิดและอุดมการณ์ของฝ่ายนี้จึงเป็นฝ่ายสีเขียว ทั้งเขียวเข้มแบบสงวนรักษา (Preservationism) ที่เน้นการคงสภาพธรรมชาติให้ปราศจากการรบกวนของ

⁶ อย่างไรก็ตาม สิริเพ็ญ พริยจิตกรกิจ ผู้เขียนหนังสือ “บทวิพากษ์คุห์น การเปลี่ยนพาราโดม” ได้สรุปความหมายแบบรวบรัดของ “กระบวนทัศน์” แบบคุห์นไว้ 2 ทางคือ (ก) สิ่งที่ยึดถือร่วมของสังคมวิทยาศาสตร์ และ (ข) ตัวอย่างของการแก้ปัญหาที่ประสบความสำเร็จซึ่งนักวิทยาศาสตร์จะใช้เลียนแบบสำหรับการแก้ปัญหาใหม่ ๆ ต่อไป (พิพัฒน์, 2548, น.241) ทั้งนี้ เราต้องไม่ลืมว่าความหมายเชิงปรัชญาวิทยาศาสตร์ของคำ ๆ นี้ได้เป็นพื้นฐานให้การให้ความหมายของคำเดียวกันนี้ในทางสังคมศาสตร์อย่างมากในเวลาต่อมา.

⁷ Adam Smith กล่าวในหนังสือ “Power of Mind” ว่า “กระบวนทัศน์คือวิถีที่เรามองโลกเสมือนวิถีที่ปลาอมน้ำ” เพราะเมื่อคนเราก่ออยู่ภายใต้กระบวนทัศน์และใช้มันในการมองโลก เรามักจะมองไม่เห็นกระบวนทัศน์อื่นใดนอกเหนือจากนั้น (วันชัย, 2546).

มนุษย์ที่สุดและฝ่ายอนุรักษ์ทรัพยากรฯ (Conservationism) ที่มีท่าทีแบบปฏิบัตินิยม (Pragmatist) มากกว่า คือให้ความสำคัญกับทั้งการรักษาและการใช้ทรัพยากรฯ (Wise Use) เป็นพวกที่ยอมรับการจัดการเชิงพาณิชย์ ในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม (สันธิฐิตา, 2543, น. 227; Taylor, 2008)

3. กระบวนทัศน์สิ่งแวดล้อมใหม่ (New Environmental Paradigm: NEP, 1960-1979)⁸
 กระบวนทัศน์นี้เกิดขึ้นเพราะ กระบวนทัศน์ทุนนิยมชุดรีดก้าวร้าวและก่อผลร้ายเกินไป ในขณะที่กระบวนทัศน์โรแมนติคทางสิ่งแวดล้อมก็อ่อนแอและมีความเป็นอุดมคติเกินไป กระบวนทัศน์สิ่งแวดล้อมใหม่จึงได้รับการพัฒนาและผลักดันขึ้น กระบวนทัศน์สิ่งแวดล้อมใหม่มีเนื้อหาหลายแง่มุมที่ยืนอยู่บนหลักการของกระบวนทัศน์โรแมนติคทางสิ่งแวดล้อม โดยเฉพาะลักษณะการถือว่าธรรมชาติมีคุณค่าในตัวเอง การยอมรับสิทธิของชนิดพันธุ์ (Species) อื่น ๆ ที่ไม่ใช่มนุษย์ การปฏิเสธเทคโนโลยีขนาดใหญ่หรือซับซ้อนที่อาจก่อผลกระทบต่อธรรมชาติรุนแรง (เช่น นิวเคลียร์ ฯลฯ) กระบวนทัศน์สิ่งแวดล้อมใหม่คำนึงถึงความยั่งยืน (Sustainability) ของทรัพยากรธรรมชาติที่จะต้องตกทอดไปถึงคนรุ่นต่อไป ใช้อย่างเพียงพอทั้งด้านปริมาณและด้านคุณภาพ อย่างไรก็ตาม กระบวนทัศน์สิ่งแวดล้อมใหม่ ซึ่งมีอิทธิพลอยู่มากจนถึงปัจจุบันก็ยังมีจุดอ่อนสำคัญซึ่งเปิดช่องให้กระบวนทัศน์ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมเกิดขึ้น

4. กระบวนทัศน์ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อม (1980-ปัจจุบัน) กระบวนทัศน์นี้มีเนื้อหาครอบคลุมเนื้อหาเกือบทั้งหมดของกระบวนทัศน์สิ่งแวดล้อมใหม่แต่มีจุดเน้นสำคัญอยู่ที่เนื้อหาส่วนที่ขาดหายไปของกระบวนทัศน์สิ่งแวดล้อมใหม่ ซึ่งได้แก่เนื้อหาด้านความยุติธรรมในการแบ่งปันปันส่วนทางสิ่งแวดล้อมและมิติในเนื้อหาอื่น ๆ ที่จะสนับสนุนหรือ ยกระดับความยุติธรรมทางสังคมทั้งในระหว่างคนรุ่นเดียวกันและระหว่างคนต่างรุ่น รวมทั้ง ความยุติธรรมเชิงนิเวศซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไป อย่างไรก็ตาม สิ่งที่ยอมรับกันในบรรดานักทฤษฎีด้านความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อม คือกระบวนทัศน์ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อม ยังจำเป็นต้องอาศัยกระแสและกลไกของกระบวนทัศน์สิ่งแวดล้อมใหม่ ซึ่งแข็งแกร่งกว่าในการทำให้ตนเองได้รับการยอมรับและมีบทบาทได้อย่างมีประสิทธิภาพ เช่น กระแสและกลไกการพัฒนาอย่างยั่งยืน เป็นต้น (Taylor, 2008, pp. 525-533)

สำหรับการยกตัวหรือเปลี่ยนแปลงของกระบวนทัศน์ย่อยภายในกระบวนทัศน์ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมนั้น มีตั้งแต่การยกตัวเองจากกระบวนทัศน์ (ย่อย) “การเหยียดเผ่าพันธุ์ทางสิ่งแวดล้อม” (Environmental Racism)⁹ ซึ่งเป็นกระบวนทัศน์เริ่มแรกสุดมาสู่ “กระบวนทัศน์ (ย่อย)” “ความยุติธรรม

⁸ ช่วงเวลาที่แสดงอาจทับซ้อนกัน เนื่องจากในความเป็นจริงกระบวนทัศน์หนึ่ง ๆ ไม่ใช่สิ่งที่จะสูญหายไปจากสังคมเมื่อผ่านช่วงเวลาหนึ่ง ๆ ไป หากแต่อาจยังมีอิทธิพลต่อบุคคลหนึ่ง ๆ ในขณะที่บุคคลอื่น ๆ อาจมีกระบวนทัศน์อื่น ๆ ที่เกิดภายหลังไปแล้ว ดังนั้น เมื่อพิจารณาอย่างเป็นปัจจุบัน ทั้งสี่กระบวนทัศน์ล้วนยังมีอยู่ในสังคม จะแตกต่างกันที่ความโดดเด่นมากน้อยซึ่งหมายถึง จำนวนคนหรือสถาบันที่สมทานกระบวนทัศน์นั้น ๆ นั่นเอง

⁹ Benjamin Chavis นักวิชาการและนักกิจกรรมสิ่งแวดล้อมของสหรัฐอเมริกาให้ความหมายว่าหมายถึงการเลือกปฏิบัติในทางนโยบาย กฎหมาย กฎระเบียบเพราะเหตุอคติทางเชื้อชาติเผ่าพันธุ์ (Spencer, 2008, p. 290).

(ตามธรรมชาติ) ทางสิ่งแวดล้อม” (Environmental Equity)¹⁰ ก่อนจะมาเป็นกระบวนการทัศนคติความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมในที่สุด

หลักการสำคัญของเนื้อหากระบวนการทัศนคติความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อม

หลักการสำคัญของเนื้อหากระบวนการทัศนคติความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมมีประเด็นที่หลากหลายซึ่งเกิดจากหลักการและข้อเรียกร้องที่ตกลงร่วมกันในที่ประชุมของผู้นำกิจกรรมทางสิ่งแวดล้อมของชนชาวมิวนีระดับประเทศครั้งแรกเมื่อปี ค.ศ. 1991 เป็นฐานที่มากที่สุด อย่างไรก็ตามด้วยลักษณะของการพร้อมที่จะเปิดรับและปรับปรุงเปลี่ยนแปลง (Inclusive and Adaptive) แต่ยังคงหลักการพื้นฐานสำคัญไว้ของกระบวนการทัศนคติความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อม หลักการบางประการได้รับการพัฒนาหรือปรับปรุงขึ้นในภายหลังด้วยเหตุปัจจัยดังต่อไปนี้ (1) มีการพัฒนาปรับตัวมาในภายหลังเมื่อมีการนำหลักหรือแนวคิดความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมไปใช้ในพื้นที่ สังคมหรือองค์กรที่มีความเป็นจริงทางสังคมแตกต่างกันออกไป (2) มีการประยุกต์เข้ากับแนวคิดหรือทฤษฎีต่าง ๆ หรือ (3) อิทธิพลของภาษาท้องถิ่นที่ได้รับการนำมาใช้อธิบายแนวคิดหรือหลักการของกระบวนการทัศนคตินี้ ผลของการพัฒนาหรือปรับปรุงดังกล่าวคือ หลักการความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมประกอบด้วยทั้งส่วนที่เป็นหลักการพื้นฐานดั้งเดิมและหลักการที่อาจปรับเปลี่ยนให้มีขอบเขตที่กว้างขึ้นหรือแคบลง มีจุดเน้น หรือข้อจำกัดที่เป็นไปตามด้วยเหตุปัจจัยดังกล่าวมานี้ (Schloberg, 2004 as cited in Harper et.al., 2007)

อย่างไรก็ตาม เมื่อสังเคราะห์หลักการความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมจำนวน 17 ข้อที่ประกาศโดยที่ประชุมของผู้นำกิจกรรมทางสิ่งแวดล้อมของชนชาวมิวนีระดับประเทศครั้งแรกซึ่งเป็นเอกสารสำคัญที่สุดสำหรับการอ้างอิงหลักการในเรื่องนี้แล้ว พบว่า หลักการนี้ได้แสดงทั้งหลักการเชิงกฎเกณฑ์ข้อเรียกร้องและจุดยืนที่สำคัญหลายประการดังนี้

1) กระบวนการทัศนคติความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมมีรากเหง้าทางความคิดและอุดมการณ์ฝ่ายธรรมชาตินิยม (Naturalism) หรือนิเวศนิยม (Ecocentrism) แบบนิเวศวิทยาเชิงลึก (Deep Ecology) ซึ่งเห็นว่าโลกเป็นองค์อินทรีย์ (Organism) ใหญ่ที่ประกอบด้วยทั้งสิ่งที่มีชีวิตและสิ่งไม่มีชีวิตที่ล้วนสัมพันธ์เชื่อมโยงกันอย่างแน่นแฟ้นเป็นระบบหนึ่งเดียว (เอกภาพ) ที่สัมพันธ์เชื่อมโยงกันอย่างเป็นระบบเดียวกันอย่างไม่อาจแยกจากกันได้ สามารถจัดการตนเองได้ มีวิวัฒนาการแบบองค์รวมและจิตวิญญาณของตนเอง¹¹ เป็นระบบนิเวศ (Ecosystem) ที่ธรรมชาติเป็นใหญ่ในความสัมพันธ์กับมนุษย์ (ทัศนคติแบบ Ecocentrism) แทนที่จะยอมรับว่ามนุษย์ควรจะวางตนเองให้เป็นผู้อยู่เหนือกว่าธรรมชาติ (ทัศนคติแบบ

¹⁰ “Equity” มีความหมายถึงความยุติธรรมที่ต้องเข้าถึงโดยไม่ติดข้อจำกัดของกฎเกณฑ์หรือตัวอักษร การเคลื่อนไปใช้ Environmental Justice Paradigm แทนในเวลาต่อมา มีนัยว่าเพื่อความครอบคลุมขอบเขตที่กว้างขวางและความเป็นจริงทางปฏิบัติ.

¹¹ หลักการสำคัญของทฤษฎีกาย่า (Gaia Theory) ของ James Lovelock (เลิฟล็อก, 2553, น. 48-82; ฮาร์ตัง, 2556, น. 108-110).

Anthrocentrism) ที่จะจัดการและใช้ประโยชน์ธรรมชาติเพื่อสนองความต้องการของตนเองอย่างไรก็ได้ บนรากฐานของแนวคิดเช่นนี้ กระบวนทัศน์นี้จึงยืนยันในหลักการย่อยหลายประการของจริยศาสตร์แบบนิเวศวิทยาเชิงลึกว่า ธรรมชาติทั้งสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตล้วนมีคุณค่าในตนเอง (Intrinsic Value) โดยไม่ได้ขึ้นอยู่กับคุณค่าการให้ประโยชน์กับมนุษย์หรือไม่อย่างไร การมีเอกเทศในตนเองที่จะดำรงอยู่และการมีสิทธิของสัตว์ทุกชนิดพันธุ์ ที่จะพ้นไปจากการทำลาย ซึ่งล้วนแสดงถึงการยอมรับให้ธรรมชาติที่เกี่ยวข้องมีฐานะเป็นประธาน (Subject) ในตัวเองแทนที่จะเป็นกรรม (Object) ที่รอรับการเพื่อแผ้วความเมตตาหรือการตัดดวงผลประโยชน์เอาตามอำเภอใจของมนุษย์

2) บนพื้นฐานแนวคิดและอุดมการณ์ตามข้อ 1 กระบวนทัศน์ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมได้ยืนยัน **หลักการสนับสนุนหลายประการ** เพื่อเอื้อต่อการดำรงอยู่และวิวัฒนาการไปอย่างมั่นคงและสมดุลของอินทรีย์กาย่า รวมทั้ง การสนองประโยชน์อย่างพอเหมาะพอสมแก่มนุษย์และธรรมชาติ เช่น หลักความสมดุล (Balance/Equilibrium) และหลักความยั่งยืน (Sustainability) หลักการคงอยู่ของความหลากหลายทางชีวภาพ (Biodiversity) หลักความหลากหลายทางวัฒนธรรม (Cultural Diversity) (ซึ่งหมายความถึง การมีระบบคุณค่า วิถีชีวิต วิธีการอยู่ร่วมกับธรรมชาติและวิธีการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่แตกต่าง อันจะทำให้เกิดการดูแลและคานกันเชิงอำนาจระหว่างฝ่ายที่มีวัฒนธรรมในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่แตกต่างกันได้ หลักการมีสิทธิที่จะกำหนดตนเอง (Self-determination) และสิทธิชุมชน (Community Rights) ซึ่งสอดคล้อง และจะนำไปสู่การดำรงอยู่ของความหลากหลายของอำนาจและวัฒนธรรม ด้วยหลักการมีเสรีภาพที่จะเลือกวิถีชีวิตที่ตนเองมีเหตุผลที่จะเลือก

3) กระบวนทัศน์ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมยืนยันหลักการและความต้องการที่จะบรรลุถึง **ความยุติธรรมทางนิเวศ** หรือความยุติธรรมระหว่างมนุษย์และชนิดพันธุ์อื่น ๆ ซึ่งจะเกิดขึ้นได้จากการขยายฐานของสำนักทางจริยธรรมของมนุษย์ให้ครอบคลุมไปถึงธรรมชาติโดยเห็นว่าธรรมชาติเป็นประธานในตนเองได้ เป็นผู้ทรงสิทธิในตนเองได้ เป็นผู้ที่จะได้รับการแบ่งปันปันส่วนคุณค่า ศักดิ์ศรี ประโยชน์ ได้รับการเยียวยา ชดเชยได้เช่นเดียวกับมนุษย์

4) กระบวนทัศน์ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อม ยืนยันหลักการและความต้องการที่จะบรรลุถึง **ความยุติธรรมทางสังคม (Social Justice)** โดยให้ความสำคัญกับความยุติธรรมในการแบ่งปันปันส่วน (Distributive Justice) ทั้งในแง่ประโยชน์ (Environmental Benefits) (เช่น การเข้าถึงทรัพยากรอย่างเป็นธรรม เป็นต้น) และภาระ (Environmental Burdens) (เช่น ความเสี่ยงกับการเผชิญมลพิษ สารพิษ เป็นต้น) โดยการยืนยันหลักความยุติธรรมในการแบ่งปันปันส่วนเหล่านี้ อาจเป็นการแสดงออกผ่านคำว่า “อย่างเต็มที่” “อย่างสมดุล” “อย่างเป็นธรรม” “ได้รับการปกป้องจากความไม่เป็นธรรม” “ยุติธรรม” “ไม่เลือกปฏิบัติ” (เสมอภาค) “ปราศจากอคติ” (เป็นกลาง) “ต้องได้รับความยินยอม” “อำนาจอธิปไตย”

“การมีสิทธิที่จะกำหนดตนเอง”¹² เป็นต้น นอกจากนี้ กระบวนทัศน์นี้ ยังยืนยันหลักการความยุติธรรมในการแก้ไขเยียวยา (Corrective/Rectificatory Justice) ซึ่งมักเป็นหลักความยุติธรรมที่ช่วยเสริมผลที่ไม่สมบูรณ์หรือบกพร่องของการแบ่งปันส่วนประโยชน์หรือภาวะที่เกิดขึ้น หรือในกรณีที่มีการละเมิดสิทธิทางสิ่งแวดล้อมด้วย โดยถ้อยคำที่สะท้อนหลักความยุติธรรมในมิตินี้มีความชัดเจนด้วยคำว่า “การชดใช้ความเสียหายอย่างเต็มส่วน” และ “การได้รับการดูแลเอาใจใส่ด้านสุขภาพ” เป็นต้น

ความยุติธรรมทางสังคมที่กระบวนทัศน์ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมยืนยันนี้ ไม่ได้จำกัดเพียงเฉพาะความยุติธรรมเฉพาะระหว่างคนในรุ่นเดียวกันเท่านั้น แต่รวมถึงความยุติธรรมระหว่างคนต่างรุ่นด้วย ซึ่งแสดงผ่านคำว่า “ความยั่งยืน” “การนำกลับมาใช้ใหม่ (Reuse)” “ใช้ทรัพยากร ธรรมชาติให้น้อยที่สุด” “เลือกหนทางที่จะก่อความเสียหายน้อยที่สุด” และ “ความหลากหลายทางวัฒนธรรม”

5) ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมยืนยันหลักความยุติธรรมเชิงกระบวนการ (Procedural Justice) หรือความยุติธรรมเชิงการมีส่วนร่วม (Participatory Justice) ที่จะต้องเป็นการมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ การประเมิน การวางแผน การดำเนินการ การบังคับใช้และการวัดผลเกี่ยวกับการแบ่งปันส่วนทางสิ่งแวดล้อมในระดับที่มีนัยสำคัญอย่างแท้จริง คือ ในฐานะหุ้นส่วน (Partnership) คือ เป็นผู้มีส่วนได้ส่วนเสียที่เท่าเทียม มิใช่เป็นเพียงผู้ที่ต้องได้รับการรักษาหรือให้ข้อมูล/ความคิดเห็น) และเป็นการมีส่วนร่วมอย่างเสมอภาค (Equitable Participation) นอกจากนี้ กระบวนทัศน์นี้ ยังให้ความสำคัญกับแนวคิดความยุติธรรมในมิติการยอมรับ (Justice as Recognition) และเคารพในฐานะศักดิ์ศรี ความแตกต่างด้านเชื้อชาติ เผ่าพันธุ์ ผิวสี ฐานะ รายได้ อำนาจ วัฒนธรรม ฯลฯ การยืนยันรับรองในหลักความยุติธรรมเชิงกระบวนการ หลักความยุติธรรมเชิงการมีส่วนร่วม และหลักความยุติธรรมเชิงการยอมรับดังกล่าวนี้เกิดขึ้นเพราะว่า ผู้พัฒนาหลักการความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมมีความเข้าใจดีว่า หลักความยุติธรรมในการแบ่งปันส่วนไม่อาจที่จะทำหน้าที่ได้ดีพอหากยังมีปัญหาเรื่องการมีส่วนร่วม การปฏิบัติตามกระบวนการ และการขาดการยอมรับในความแตกต่าง ตัวตนและอื่น ๆ ดังกล่าวมา¹³

6) กระบวนทัศน์ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมยืนยันสิทธิที่จะได้อยู่ในสิ่งแวดล้อมที่มีคุณภาพปลอดภัยในการดำรงชีวิต การทำงาน และในทุกกิจกรรมของชีวิต ซึ่งอาจถูกละเมิดจากกิจกรรมต่าง ๆ เช่น การทดลองนิวเคลียร์ การถลุง การผลิต การยกย้ายถ่ายเทขยะมีพิษหรือสารพิษ เป็นต้น กระบวนทัศน์นี้ ยังปฏิเสธที่จะยอมให้มนุษย์ถูกลดทอนสิทธิในสิ่งแวดล้อมเหล่านี้ลงเพื่อแลกกับการมีงานทำซึ่ง

¹² ปัญหาว่า “อย่างไรจึงจะยุติธรรม?” เป็นปัญหาพื้นฐานประการหนึ่งของ “ความยุติธรรม” จากการศึกษาของ ไมเคิล แซนเดล (Michael Sandel) (2554) พบว่า มีกลุ่มแนวคิดหรือทฤษฎีความยุติธรรมต่าง ๆ ได้ตอบปัญหาดังกล่าวออกเป็น 3 กลุ่ม คือ (1) กลุ่มที่ถือแนวทางการคุณค่าแห่งอรรถประโยชน์เป็นเกณฑ์ (2) กลุ่มที่ถือแนวทางการมีเสรีภาพหรือโอกาสที่จะเลือกหรือให้ความยินยอม และ (3) กลุ่มที่ถือแนวทางการคุณธรรม เช่น มีความสอดคล้องกับคุณค่าเรื่องความดี การได้ยุติคนเพื่อประโยชน์สาธารณะ เป็นต้น.

¹³ โปรดดูการอภิปรายปัญหาการความไม่สมบูรณ์ของทฤษฎีความยุติธรรมในการแบ่งปันส่วนซึ่งจำเป็นต้องอาศัยการแก้ไขหรือสนับสนุนจากแนวคิดหรือทฤษฎีความยุติธรรมที่กล่าวมาในข้อนี้ในงานของ David Schlosberg เรื่อง “Defining Environmental Justice, Theory, Movement and Culture” (2007) ใน Oxford Scholarship Online (www.oxfordscholarship.com).

เป็นหนึ่งในวิธีการที่เรียกว่า “การแบล็คเมลท์ทางเศรษฐกิจ” (Economic Black Mail) (คือต้องจำยอมรับความเสี่ยงแก่ตัวเองเพื่อแลกกับประโยชน์เชิงเศรษฐกิจ) ด้วย นอกจากนี้ ยังเรียกร้องให้หยุดยั้งการทดลองทางการแพทย์กับคนผิวสี โดยหากจะกระทำเช่นนั้นต้องได้รับความยินยอมอย่างชัดแจ้งจากเจ้าตัวก่อน

7) กระบวนทัศน์ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมยืนยันและยกระดับสิทธิที่จะได้รับการปฏิบัติอย่างยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อม (ซึ่งครอบคลุมขอบเขตทุกประการในคำประกาศหลักการความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมนี้) ว่าเป็นสิทธิของมนุษยชาติซึ่งมีความเป็นสากล (สิทธิมนุษยชน) และการละเมิดสิทธินี้โดยรัฐบาลใดๆ ถือเป็นความผิดตามสิทธิตามกฎหมายระหว่างประเทศที่เกี่ยวข้อง โดยถือว่าเป็นการกระทำที่รุนแรงระดับการฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ (Genocide)¹⁴

8) กระบวนทัศน์ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมเห็นว่า ความหลากหลายทางวัฒนธรรมเป็นเครื่องมือที่นำไปสู่การดำรงอยู่ของความหลากหลายทางชีวภาพซึ่งเป็นหลักประกันของความยั่งยืน กระบวนทัศน์นี้จึงยืนยันสิทธิที่จะกำหนดตนเอง (Right to Self-determination) สิทธิที่จะดำรงวิถีชีวิตและวัฒนธรรมที่แตกต่างจากชุมชนหรือกลุ่มคนอื่นๆ ในสังคมของชุมชนชนเผ่าดั้งเดิมและชุมชนทั่วไปซึ่งดำรงชีวิตอย่างสัมพันธ์อยู่กับสิ่งแวดล้อม และต้องดำรงอยู่แบบมีอัตลักษณ์และเป็นส่วนหนึ่งของความหลากหลายเพื่อเป็นหลักประกันความยั่งยืน ด้วยเหตุนี้ กระบวนทัศน์ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมจึงปฏิเสธหรือต่อต้านการคุกคามของธุรกิจข้ามชาติซึ่งเป็นทุนใหญ่ที่ขูดรีดทรัพยากรธรรมชาติและสร้างปัญหาด้านมลภาวะ รวมทั้ง การกระทำของรัฐบาลที่จะส่งผลเช่นนั้น

9) กระบวนทัศน์ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมยืนยันความจำเป็นที่ต้องมีความสมดุลของอำนาจในโครงสร้างอำนาจการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม รูปแบบและโครงสร้างอำนาจทางการเมืองที่ก่อให้เกิดการรวมศูนย์อำนาจหรือผูกขาดอำนาจการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมจึงเป็นสิ่งที่กระบวนทัศน์ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมปฏิเสธเพราะสภาพการณ์ของอำนาจแบบนี้ลุ่มเสี่ยงต่อการใช้อำนาจเด็ดขาดที่เอื้อต่อการการตักตวงผลประโยชน์จากที่ดินและทรัพยากรธรรมชาติอื่น ๆ การผลัดภาระทางสิ่งแวดล้อมของทุน (Parsons, 1977, pp. 13) การทำลายความหลากหลายทางวัฒนธรรม ตลอดจนผลกระทบอื่น ๆ ทำนองเดียวกัน โดยผู้มีส่วนได้เสียฝ่ายอื่น ๆ เช่น ชุมชน สาธารณชน บุคคล เป็นต้น ไม่อาจทัดทาน ได้แย้งได้ ในขณะที่เดียวกัน กระบวนทัศน์ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมก็ปฏิเสธโครงสร้างอำนาจทางเศรษฐกิจที่ทำให้เกิดการเสียความสมดุลในทางการแข่งขันในระบบเศรษฐกิจ กระบวนทัศน์นี้จึงไม่สนับสนุนเสรีนิยมทางเศรษฐกิจอย่างเต็มที่ ด้วยการปฏิเสธการยอมรับทุนข้ามชาติซึ่งดำเนินธุรกิจในทางทำลายหรือเป็นปฏิปักษ์ต่อสิ่งแวดล้อม ซึ่งน่าจะเป็นเพราะมีเจตนาที่ที่ต้องการให้การแข่งขันในระบบเศรษฐกิจระหว่างทุนขนาดต่าง ๆ และทุนภายในประเทศและนอกประเทศมีความเป็นธรรมบนฐานของอำนาจที่เท่าเทียมหรือพอแข่งขันกันได้ด้วย นอกเหนือจากจะมีเจตนาที่ด้านสิ่งแวดล้อมโดยตรง *กล่าวโดยสังเขปก็คือ กระบวนทัศน์ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อม*

¹⁴ แน่นนอนว่าการระงับเช่นนี้ไม่ได้มีสภาพบังคับอย่างกฎหมายในตัวมันเอง แต่มันคือการแผ้วถางทางเจตน์จำนง (Will) ที่มีชุดของเหตุผลรองรับซึ่งอาจได้รับการพัฒนาไปสู่การเป็นกฎหมายระหว่างประเทศหรือกฎหมายภายในอนาคตก็เป็นได้.

เห็นว่า การเมืองในระบอบประชาธิปไตยน่าจะเอื้อต่อการเกิดความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมที่สูงกว่า แต่สำหรับประชาธิปไตยทางเศรษฐกิจต้องมีข้อจำกัดเสรีภาพและการจัดการบางประการ เพื่อให้ตอบเป้าหมายความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อม

10) กระบวนทัศน์ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมเห็นว่าการเปลี่ยนแปลงกระบวนทัศน์ทางสิ่งแวดล้อมในระดับปัจเจกบุคคลเป็นสิ่งจำเป็นที่ต้องทำไปพร้อม ๆ กับการจัดการในระดับโครงสร้างและสถาบันของสังคม เพราะเห็นว่าปัจเจกบุคคลซึ่งได้รับการศึกษาด้านสิ่งแวดล้อมที่ดีพอ มีความเข้าใจและตระหนักในเรื่องความหลากหลายทางวัฒนธรรมเป็นอย่างดี จะเป็นกุญแจที่ไขไปสู่ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมที่ดีขึ้น โดยเฉพาะเมื่อการศึกษาในลักษณะนี้ได้ส่งผลให้ปัจเจกบุคคลมีจิตสำนึกที่จะจัดการตนเองและสังคมให้สอดคล้องกับการไปสู่เป้าหมายการเกิดความมั่นคงของโลกธรรมชาติ ความยั่งยืนและการได้ประโยชน์ที่เป็นธรรมกับทุกคนรุ่นปัจจุบัน รุ่นต่อไป และธรรมชาติเอง โดยเฉพาะปัจเจกบุคคลสามารถที่จะเลือกวิถีการใช้ชีวิตที่กระทบต่อทรัพยากรธรรมชาติให้น้อยที่สุดและทำให้เกิดของเสียจากการใช้ชีวิตของตนเองสู่สิ่งแวดล้อมให้น้อยที่สุด กระบวนทัศน์นี้จึงได้เรียกร่องการศึกษา การมีกระบวนทัศน์และการปฏิบัติตนเช่นนี้

จากหลักการของ กระบวนทัศน์ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมข้างต้น มีข้อควรสังเกตสำคัญ ได้แก่ (1) ขอบเขตของเนื้อหาของกระบวนทัศน์นี้ไม่ได้จำกัดเฉพาะเรื่องการแบ่งปันปันส่วนภาระทางสิ่งแวดล้อมเท่านั้น แต่ครอบคลุมทั้งการแบ่งปันปันส่วนประโยชน์ทางสิ่งแวดล้อม หลักการและข้อเรียกร้องในเรื่องอื่น ๆ ทั้งด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคม-วัฒนธรรม นิเวศวิทยา การศึกษา เป็นต้น ที่จะมีส่วนทำให้การแบ่งปันปันส่วนประโยชน์และภาระทางสิ่งแวดล้อมมีความยุติธรรมมากขึ้นในที่สุด (2) หลักการของ กระบวนทัศน์นี้มีความเป็นสากลสำหรับทุกสังคมมิใช่หลักการเฉพาะชุมชนคนผิวสีหรือชุมชนคนมีรายได้น้อยในสังคมอเมริกันเท่านั้น (3) เมื่อพิจารณาจากแง่มุมของสิทธิ เสรีภาพ หน้าที่หรือการแบกรับภาระแล้ว กระบวนทัศน์นี้ได้ขยายขอบเขตของผู้ทรงสิทธิและเสรีภาพ หรือผู้มีหน้าที่หรือภาระที่กว้างกว่าระดับปัจเจกบุคคล โดยได้รวมถึงผู้ทรงสิทธิหรือเสรีภาพหรือผู้มีความผูกพันในลักษณะร่วมกัน (Collective Holders) ไปด้วย ชุมชนหรือกลุ่มบุคคลจึงเป็นผู้ทรงฯ หรือผู้มีความผูกพันในสิ่งหรือเรื่องเหล่านี้ไป (4) หลักการของกระบวนทัศน์ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมครอบคลุมแนวความคิดการพัฒนาอย่างยั่งยืนซึ่งอยู่บนฐานร่วมกันกับกระบวนทัศน์สิ่งแวดล้อมใหม่ด้วย และ (5) ในบรรดาหลักการทั้ง 17 ข้อของกระบวนทัศน์ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมนั้น ได้มีการกล่าวถึงถ้อยคำบางประการที่สื่อถึงความยุติธรรม (โปรดดูหัวข้อ 4) ข้างต้น) แต่ในจำนวนนั้นมีเพียงบางถ้อยคำที่สื่อถึงการเจาะจงให้นำหลักความยุติธรรมที่ได้รับการยอมรับทั่วไปแล้วมาใช้ซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไปนี้

ทฤษฎีความยุติธรรมกับความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อม

ในบรรดาหลักการทั้ง 17 ข้อซึ่งมีทั้งลักษณะที่เป็นกฎเกณฑ์ บรรทัดฐาน ข้อคัดค้าน ข้อเรียกร้อง ข้อยืนยันในจุดยืน ฯลฯ นั้น มีข้อความหรือถ้อยคำที่สื่อถึง “หลักความยุติธรรม” ในแนวคิดหรือทฤษฎีต่าง ๆ อยู่พอสมควรในข้อ 4) ที่กล่าวถึงข้างต้น การปรากฏข้อความหรือถ้อยคำจำนวนมากเหล่านี้แสดง

อยู่ในตัวว่า กระบวนทัศน์ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมได้เปิดรับแนวคิดหรือทฤษฎีความยุติธรรมที่หลากหลาย อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนพบจากการทบทวนวรรณกรรมว่า มี 4 แนวคิดหรือทฤษฎีความยุติธรรมที่มักได้รับการนำไปใช้พิจารณาปัญหาและอ้างอิงสำหรับการจัดการความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อม ได้แก่

1) **หลักความเสมอภาคหรือหลักการไม่เลือกปฏิบัติ (Principle of Equality/Non-discrimination)** ซึ่งเป็นหลักที่ Aristotle จัดว่าเป็นหลักความยุติธรรมทั่วไป ด้วยความที่เป็นหลักความยุติธรรมพื้นฐานที่เป็นรากฐานหลักความยุติธรรมทุกชนิด (หลักความยุติธรรมในการแบ่งปันปันส่วน หลักความยุติธรรมในการแก้ไขเยียวยา หลักความยุติธรรมเชิงกระบวนการ/เชิงการมีส่วนร่วม เป็นต้น) รวมทั้ง เป็นหลักการที่สำนึกหรือโนธรรมแห่งความยุติธรรมของมนุษย์สามารถรับรู้และแสดงออกมาได้ง่ายที่สุดซึ่งทำให้แทบจะกล่าวได้ว่า **หลักความเสมอภาคเป็นภาพแทนความยุติธรรมที่คนทั่วโลกเข้าใจและยอมรับมากที่สุด** ซึ่งหลักความเสมอภาคมีสาระสำคัญว่า “**สิ่งหรือบุคคลที่มีสาระสำคัญอย่างเดียวกันย่อมต้องได้รับการปฏิบัติอย่างเดียวกัน**” (Treating Equal Equally and Unequal Unequally) (Cullen, 1992) ซึ่งในนัยกลับกันคือ หากสาระสำคัญของสิ่งหรือบุคคลนั้นแตกต่างกันย่อมได้รับการปฏิบัติที่แตกต่างกันได้ หลักดังกล่าวนี้ถือว่าเป็นหลักความยุติธรรมแรกเริ่มที่อยู่เบื้องหลังการต่อต้านการแบ่งปันปันส่วนและการเผชิญกับมลพิษของชุมชนคนผิวสี ชุมชนคนอเมริกันพื้นเมือง และชุมชนรายได้ต่ำที่ไม่เสมอภาคในสหรัฐอเมริกา และยังคงเป็นหลักความยุติธรรมพื้นฐานตลอดมาจนถึงปัจจุบัน เพียงแต่ได้ขยายไปใช้กับการแบ่งปันปันส่วนทั้งส่วนที่เป็นประโยชน์และส่วนที่เป็นภาระทางสิ่งแวดล้อม

2) **หลักความยุติธรรมในรูปแบบที่เท่าเทียม (Justice as Fairness) ของ John Rawls** ประกอบด้วยหลักการ 2 ข้อใหญ่คือ (1) หลักการข้อแรก “บุคคลแต่ละคนต้องมีสิทธิที่เท่าเทียมกันตามระบบของเสรีภาพขั้นพื้นฐานทั้งหมดซึ่งเท่าเทียมกันและกว้างขวางที่สุดและสอดคล้องกับระบบเสรีภาพที่สัมพันธ์กันเพื่อประโยชน์สำหรับทุกคน” (หลักเสรีภาพที่เท่าเทียมกันมากที่สุด) และ (2) หลักการข้อที่สอง การจัดการที่จะส่งผลให้เกิดความไม่เท่าเทียมกันทางเศรษฐกิจและสังคมเป็นสิ่งที่ยอมรับได้ หากว่า (2.1) ทำให้การเข้าทำงานหรือการเข้าสู่ตำแหน่งเป็นไปโดยมีการเปิดโอกาสที่เท่าเทียมสำหรับทุกคนภายใต้เงื่อนไขการมีโอกาสที่เท่าเทียมอย่างเป็นธรรม (Fair Equality of Opportunity) (หลักความเท่าเทียมอย่างเที่ยงธรรมในโอกาส) และ (2.2) เป็นไปเพื่อประโยชน์ที่มากที่สุดของคนที่ยากลำบากที่สุด” (หลักความแตกต่าง) (Rawls, 2003, p. 266; สุขาย, 2533, น. 33-34) อนึ่ง ในการใช้หลักความยุติธรรมเหล่านี้ของเขา Rawls วางกฎเกณฑ์ไว้ว่า หลักข้อแรกต้องมาก่อนหลักข้อที่สองและไม่อาจแลกเปลี่ยนเสรีภาพ (และสิทธิขั้นพื้นฐาน) กับประโยชน์ใด ๆ ได้ไม่ว่าทางเศรษฐกิจหรือสังคม เว้นแต่จะเป็นการแลกเปลี่ยนกับเสรีภาพ (และสิทธิขั้นพื้นฐาน) ด้วยกันหรือถูกจำกัดลงเพราะสิ่งเหล่านี้ ส่วนหลักข้อที่สองนั้น หลักตาม 2.1 ต้องมาก่อนหลักตาม 2.2 (Rawls, 2003; สุขาย, 2533)

แม้ทฤษฎีของ Rawls จะได้รับการวิพากษ์ว่ามีข้อจำกัดในการใช้ตรงที่เหมาะสมกับสังคมที่เป็นเสรีประชาธิปไตยแล้วเท่านั้น ไม่เหมาะสมกับสังคมที่ไม่ใช่เสรีประชาธิปไตยหรือมีระดับการพัฒนาในเรื่องเหล่านี้ต่ำกว่านี้และมีข้อกังขาถึงว่ามีหลักการบางประการที่สนับสนุนการดำรงอยู่ของความไม่เสมอภาคมากกว่าที่จะยกระดับความเสมอภาคในการแบ่งปันปันส่วนทางสิ่งแวดล้อม ทำให้ไม่สอดคล้องกับหลักการ

ของกระบวนทัศน์ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อม¹⁵ (Carder, 2010) อย่างไรก็ตาม ยังมีนักทฤษฎีด้านความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมจำนวนไม่น้อยเห็นว่า หลักการข้างต้นของ Rawls สามารถนำมาปรับใช้กับการแบ่งปันส่วนสิทธิในสิ่งแวดล้อม (ซึ่งเป็นสิทธิขั้นพื้นฐานอย่างหนึ่งที่อยู่ในความหมาย “เสรีภาพขั้นพื้นฐาน” ของ Rawls) การจัดสรรประโยชน์อื่น ๆ ในทรัพยากรธรรมชาติและภาวะต่าง ๆ ทางสิ่งแวดล้อมอย่างเป็นธรรม ทั้งระหว่างคนรุ่นเดียวกัน (Intragenerational Justice) และระหว่างคนต่างรุ่น (Intergenerational Justice) นั่นเอง ทั้งนี้ หลักการออมอย่างเป็นธรรม (Fair Saving Principle) ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของหลักความแตกต่าง (แต่ไม่เป็นที่กล่าวถึงแพร่หลาย) ก็สนับสนุนความยุติธรรมระหว่างคนต่างรุ่นซึ่งสอดคล้องกับหลักความยั่งยืน (Sustainability) อย่างชัดเจน เพราะยืนยันภาวะที่คนรุ่นปัจจุบันต้องสงวนทรัพยากรธรรมชาติไว้ให้คนรุ่นต่อไป ซึ่งเป็นภาวะที่เคร่งครัดที่แม้แต่ผู้ซึ่งเสียเปรียบที่สุดในสังคม (The Least Advantage) เองก็จะต้องงดเว้นการรับประโยชน์ภายใต้หลักความแตกต่าง (หลัก 2.2) ดังกล่าว (Abplnalp, 2010)

3) Capability Approach ของ Amartya Sen แนวคิดความยุติธรรมด้านการแบ่งปันส่วนที่ Sen พัฒนาขึ้นร่วมกับ Matha Nassbaum นี้ เห็นว่าความยุติธรรมไม่ได้เกิดจากการครอบครองการได้ประโยชน์จากทรัพย์สินหรือสิ่งที่จัดสรร ทรัพยากรประโยชน์ที่เกิด หรือคุณค่าความดีร่วมกัน หากอยู่ที่การจัดการให้บุคคล กลุ่มคนหรือชุมชนมีเสรีภาพ (Freedom) หรือชุดความสามารถที่แท้จริง (Capabilities) ที่จะบรรลุสถานะ (State) การเป็น (Being) หรือการทำ (Doing)¹⁶ ซึ่งเขาหรือพวกเขาจะมีเหตุผลที่จะเลือก (Functioning) ซึ่งจะประกอบกันขึ้นเป็นวิถีชีวิตที่เขาหรือพวกเขาพึงพอใจ **ความยุติธรรมของ Sen จึงขึ้นอยู่กับการมีเสรีภาพที่จะเลือกและการพัฒนามนุษย์หรือสังคมมนุษย์จึงหมายถึงการขยายเสรีภาพให้มากขึ้นหรือการขจัด (Deprivation) อุปสรรคของการมีและใช้เสรีภาพที่แท้จริง (Development as Freedom) นั่นเอง** แนวคิดนี้ของ Sen มีลักษณะที่ยืดหยุ่นเพราะมีลักษณะเปิดโอกาสให้แต่ละสังคมไม่ว่าจะอยู่ในระบอบการเมืองแบบใดและมีระดับการพัฒนาทางเศรษฐกิจ การเมืองและสังคมระดับใดก็ตาม **สามารถพัฒนาชุดของสถานะการเป็นหรือการทำ และเสรีภาพหรือความสามารถที่แท้จริง ที่เหมาะสมกับตนเองขึ้นได้ด้วยกระบวนการใช้เหตุผลสาธารณะ (Public Reasoning)** (Sen,2009, Sen 2008, Brown, 2013, Schlosberg,2007) และด้วยหลักการเช่นนี้ ทำให้ Capability Approach ของ Sen สอดคล้องกับการให้ความสำคัญกับเสรีภาพ การมีอิสระในตนเอง อำนาจในการกำหนดตนเอง ความหลากหลายของอำนาจและวัฒนธรรม การยอมรับความแตกต่าง (Recognition) การยอมรับการมีส่วนร่วมและ

¹⁵ เช่นเดียวกับปรัชญาตะวันตกบางสายที่เป็นฐานคิดทางทฤษฎีของ Rawls เช่น ปรัชญาทวินิยม (Dualism) ของ Ren'e Descartes ที่สนับสนุนการดำรงอยู่ทางกายภาพของความไม่เท่าเทียมหรือเลือกปฏิบัติทางสิ่งแวดล้อม หรือปรัชญาปัจเจกนิยม (Individualism) ของ John Locke ที่สนับสนุนสิทธิของปัจเจกบุคคลบนฐานการทำลายสิทธิชุมชน (Community Rights) และคุณค่าของกลุ่มคน (Collective Group) (Carder, 2010) ซึ่งมักเป็นผู้รับผลกระทบจากการผลิภาวะผลกระทบทางสิ่งแวดล้อมและปกป้องปัจเจกบุคคลไปพร้อมกัน (Schlosberg, 2007, pp. 34-36).

¹⁶ “การเป็น” อาจหมายถึง การมีสุขภาวะที่ดี การเป็นเครือข่ายสังคม การได้รับการศึกษาที่เพียงพอ การเป็นเครือข่ายอาชีวกรรม ฯลฯ ส่วน “การทำ” มีลักษณะเป็นกิจกรรม เช่น การเดินทาง การประกอบอาชีพ การออกเสียงเลือกตั้ง การฆ่าสัตว์ ฯลฯ ซึ่งทำให้เห็นว่าอาจมีลักษณะเชิง Positive หรือ Negative ก็ได้.

กระบวนการ (Participation and Procedure)¹⁷ ตามหลักการของกระบวนการที่ศรัทธาความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมเป็นอย่างดี

4) **หลักความสมดุล (Balance/Equilibrium)** หลักนี้เป็นสิ่งที่ปรากฏอยู่ในศาสตร์หลายแขนง ซึ่งอาจมีความหมายในรายละเอียดแตกต่างกันไปแต่มีแกนทางความคิดร่วมกัน เมื่อก้าวโดยกว้าง ๆ แล้ว ความสมดุลอาจจะอยู่ในสถานะที่มีความเท่ากัน (Symmetry) หรือไม่เท่ากัน (Asymmetry) ของคุณสมบัติต่าง ๆ ระหว่างสองสิ่ง/ด้านหรือหลายสิ่ง/ด้าน เช่น น้ำหนัก ขนาด ระยะทาง ฯลฯ ก็ได้ (ภาวะที่มีความสมดุลจึงไม่จำเป็นต้องเท่ากันเสมอไป) แต่มีองค์ประกอบหรือปัจจัยบางอย่างที่ทำให้เกิดการประสานจนเข้ากันได้อย่างพอดี (Harmonious) ดุลและคานกัน (Check & Balance) ความสมดุลจึงมักแสดงลักษณะภายนอกที่เสถียร (Static) อย่างน้อยสำหรับช่วงเวลาหนึ่งจนกว่าจะมีความเปลี่ยนแปลงในเหตุปัจจัยบางประการที่ทำให้เกิดการเสียความพอดีสำหรับอยู่ร่วมกันหรือเข้ากันได้ แต่ความสมดุลนั้นอาจเกิดขึ้นใหม่ได้ด้วยการปรับเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้องซึ่งสูญเสียไป (ไม่ว่าจะเป็นการปรับด้วยตนเองภายในระบบนั้น ๆ หรือโดยสิ่งหรือสิ่งที่อยู่รอบระบบ) คำอธิบายใหญ่เรื่องความสมดุลแบบอิงความเป็นจริงตามธรรมชาติ ซึ่งสะท้อนสถานะทั่วไปในเรื่องนี้มากที่สุดน่าจะได้แก่คำอธิบายโลกธรรมชาติแบบฟิสิกส์ใหม่ตามทฤษฎีสัมพันธภาพ (Relativity Theory) ของ Albert Einstein และทฤษฎีควอนตัม (Quantum Theory) ของ Max Planck ซึ่งชี้ให้เห็นจุดอ่อนมหาศาลของกระบวนการที่ศรัทธาวิทยาศาสตร์แบบกลไก ลดทอนและแยกส่วนของ Isaac Newton และ Ren'e Descartes แต่สอดคล้องกับโลกทัศน์ในศาสนาตะวันออกกว่าสรรพสิ่งในธรรมชาติดำรงอยู่อย่างสอดคล้อง กลมกลืนเป็นองค์รวม (Holistic) โดยขณะเดียวกันก็ผกผันขัดแย้งกัน (Paradox) กระทำตอกันอยู่ในตัวด้วย โดยองค์รวมเป็นตัวกำหนดการดำรงอยู่หรือแปรเปลี่ยนของส่วนย่อยไม่ใช่ส่วนย่อยกำหนดองค์รวม (คาปรั้า, 2532; คาปรั้า, 2534; พิพัฒน์, 2548) ลักษณะความสมดุลที่แสดงถึงความสัมพันธ์แบบกลมกลืนบนการปะทะสังสรรค์กันอย่างวิภาษวิธีด้วยอำนาจหรือพลังที่พอดีสำหรับที่จะกลมกลืนกันได้เช่นนี้จึงมีลักษณะสอดคล้องกับลักษณะองค์รวมเชิงนิเวศวิทยา

ในแง่ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมแล้ว หลักความสมดุลนี้นอกจากจะหมายถึงภาวะความสมดุลของประโยชน์หรือภาระที่เกิดจากการแบ่งสันปันส่วนทางสิ่งแวดล้อมซึ่งเป็นผลเบี่ยงปลาย (End) ของกระบวนการแบ่งสันปันส่วน ยังอาจหมายถึง ภาวะความสมดุลในส่วนกระบวนการ (Procedure) หรือวิธีการ (Means) คือ ความสมดุลของอำนาจต่อรองระหว่างผู้มีส่วนได้ส่วนเสียฝ่ายต่าง ๆ ในโครงสร้างอำนาจ ความสมดุลในโอกาสการมีส่วนร่วม ฯลฯ ที่จะทำให้เกิดผลเบี่ยงปลายเช่นนั้นต่อไปด้วยซึ่ง "ควร" เป็นแนวทางสำหรับใช้ในการตีความคำว่า "สมดุล" ในมาตรา 66 (สิทธิชุมชน) ของรัฐธรรมนูญฯ พ.ศ. 2550 ที่ถูกยกเลิกไปแล้ว

¹⁷ มิติการไม่ยอมรับในคุณค่า คัดค้าน ความแตกต่าง ฯลฯ ซึ่งส่งผลให้การมีส่วนร่วมและการดำเนินกระบวนการในการจัดการทางสิ่งแวดล้อมไม่มีประสิทธิภาพเป็นจุดอ่อนของทฤษฎีความยุติธรรมแบบแบ่งสันปันส่วนตลอดมา ความยุติธรรมเชิงการยอมรับ (Justice as Recognition) ความยุติธรรมเชิงการมีส่วนร่วม (Participatory Justice) และความยุติธรรมเชิงกระบวนการ (Procedural Justice) จึงได้รับการพัฒนาขึ้นเป็นส่วนเสริมและปิดจุดอ่อนของหลักความยุติธรรมในการแบ่งสันปันส่วน (Distributive Justice) (Schlosberg, 2007; Taylor, 2008).

ความหมายของ “ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อม”

ผู้เขียนตั้งใจที่จะจัดวางหัวข้อนี้ไว้ในส่วนนี้ของบทความ เพื่อให้ผู้อ่านมีพื้นฐานความเข้าใจมาก่อนที่จะพิจารณาความเหมาะสมของความหมายทางกฎหมาย (Legal Definition) ที่ได้รับการนำเสนอไว้โดยหน่วยงานด้านสิ่งแวดล้อมของรัฐบาลสหรัฐอเมริกาซึ่งผู้เขียนจะหยิบยกขึ้นมาพิจารณาเหมือนหนึ่งเป็นตัวแทนความหมายที่มีการให้ไว้อย่างหลากหลายโดยนักวิชาการหรือนักกิจกรรมทางสิ่งแวดล้อมในต่างประเทศ แต่ก็ยังไม่มี ความหมายใดที่ได้รับการยอมรับทั่วไปจนเป็นที่ยุติ¹⁸ แม้ความเคลื่อนไหวเพื่อความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมและกระบวนการทัศนคติความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมได้เกิดขึ้นและขยายตัวมาโดยลำดับเกือบ 40 ปีแล้วก็ตาม (Carder, 2010) ขณะเดียวกัน ผู้เขียนก็ประสงค์ที่จะเสนอความหมายของตนเองซึ่งสังเคราะห์ขึ้นจากการศึกษาความเป็นมา ปรัชญาและเนื้อหาของกระบวนการทัศนคติความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมในต่างประเทศประกอบกับบริบททางสิ่งแวดล้อมในประเทศไทยขึ้นให้ผู้อ่านพิจารณาไปพร้อมกันนี้ด้วย

ความหมายทางกฎหมายซึ่งหน่วยงานคุ้มครองสิ่งแวดล้อม(Environmental Protection Agency, EPA) ของรัฐบาลกลางสหรัฐอเมริกาให้ไว้มีว่า “ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อม” คือ “การปฏิบัติอย่างเท่าเทียมและการมีส่วนร่วมเกี่ยวข้องอย่างมีนัยสำคัญ ของประชาชนทั้งปวงในการพัฒนา การดำเนินการและการบังคับใช้กฎหมาย ระเบียบและนโยบายด้านสิ่งแวดล้อมโดยไม่คำนึงถึงเชื้อชาติ เผ่าพันธุ์ สีผิว ชนชาติกำเนิด หรือรายได้” ขณะเดียวกัน EPA ก็ให้ความหมายคำว่า “การมีส่วนร่วมเกี่ยวข้องอย่างมีนัยสำคัญ” (Meaningful Involvement) ว่าหมายถึง “(ก) การที่ประชาชนมีโอกาสที่จะมีส่วนร่วมในการตัดสินใจเกี่ยวกับกิจกรรมที่อาจก่อผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมหรือสุขภาพ (ข) การมีส่วนร่วมเข้าร่วมเกี่ยวข้อง (Contribution) ของสาธารณชนสามารถมีอิทธิพลต่อการตัดสินใจขององค์กรผู้กำหนดกฎเกณฑ์ (ค) ความคิดเห็น ข้อกังวลหรือความห่วงใย (Concerns) ของประชาชนหรือสาธารณชนจะต้องได้รับการพิจารณาในกระบวนการตัดสินใจ และ (ง) ผู้ตัดสินใจจะต้องแสวงหาและลดความยุ่งยากในการเข้ามามีส่วนเกี่ยวข้อง (Facilitate) แก่บรรดาผู้ซึ่งจะได้รับผลกระทบอย่างสำคัญ” (United States Environmental Protection Agency, n.d.)

ผู้เขียนเห็นว่าความหมายที่ EPA นิยามไว้นี้ยังมีข้อจำกัดหลายประการตั้งแต่ (1) อาศัยเพียงบรรทัดฐานหลักความเสมอภาคเท่านั้นในการบ่งชี้ความเป็นธรรมของการได้รับการปฏิบัติ (Treating) การมีส่วนร่วมเกี่ยวข้องเชิงกระบวนการซึ่งไม่สอดคล้องกับความจำเป็นที่ต้องมีการเปิดกว้างสำหรับแนวคิดและทฤษฎีความยุติธรรมแบบอื่น ๆ ที่ไม่ได้ยืนอยู่บนบรรทัดฐานความเสมอภาค แต่มีจุดเน้นและมุมมองแบบอื่น เช่น การให้ความสำคัญกับการมีเสรีภาพหรือความสามารถที่แท้จริง ที่จะเลือกเป็น หรือเลือกทำตามเหตุผลของตนเองของบุคคล กลุ่มบุคคลหรือชุมชนแบบ Sen เป็นต้น (2) ครอบคลุมการแบ่งปันส่วนภาระทางสิ่งแวดล้อม (Environmental Burden) เท่านั้น ไม่ครอบคลุมการแบ่งปันส่วน เจริญงอก เช่น สิทธิที่จะใช้หรือ

¹⁸ เป็นปัญหาหลักขณะเดียวกันกับความหมายของ “ความยุติธรรม” ก็ยังเป็นข้อถกเถียงไม่มีข้อยุติแม้อย่างน้อยจะปรากฏหลักฐานว่ามีการถกเถียงในประเด็นนี้มาตั้งแต่ยุคกรีกแล้วก็ตาม.

ได้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ เป็นต้น (Environmental Goods) ซึ่งแม้จะสะท้อนที่มาของความเคลื่อนไหวเพื่อความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมและกระบวนการที่ศึ้นความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อม จุดเริ่มต้นของการเกิดความเคลื่อนไหวและกระบวนการที่ศึ้นนี้ แต่ก็ถือว่า ไม่เท่าทันและขัดแย้งกับความเป็นจริงของความเคลื่อนไหวทางสิ่งแวดล้อมที่มีมาถึงปัจจุบัน และแนวโน้มที่จะเป็นไปในอนาคต (3) ให้มีความสำคัญกับปัญหาอคติทางวัฒนธรรมโดยเฉพาะจากสาเหตุที่เกี่ยวกับเผ่าพันธุ์และรายได้ แต่ก็ยังไม่เอื้อให้เกิดการแก้ไขปัญหาการขาดความสมดุลของอำนาจต่อรองในโครงสร้างอำนาจการจัดการสิ่งแวดล้อมที่จะมีขึ้นได้จากการยอมรับสถานะ ศักดิ์ศรี ตัวตนที่แตกต่าง อำนาจหรือสิทธิในการกำหนดตนเองและความหลากหลายทางวัฒนธรรมของชุมชนหรือสังคมเป็นสำคัญ (4) ให้มีความสำคัญกับมิติความยุติธรรมทางกรรมมีส่วนร่วมหรือมิติความยุติธรรมเชิงกระบวนการเข้ามาเสริมมิติความยุติธรรมในการแบ่งปันส่วนด้วย (5) เน้นให้ความสนใจเฉพาะปัญหาความยุติธรรมทางสังคมของคนรุ่นปัจจุบันเท่านั้นไม่ได้ให้ความสำคัญกับปัญหาความยุติธรรมทางสังคมระหว่างคนต่างรุ่น รวมทั้ง ปัญหาความยุติธรรมเชิงนิเวศ

ด้วยข้อจำกัดหรือจุดอ่อนที่ไม่สอดคล้องกับหลักการของกระบวนการที่ศึ้นความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมทั้ง 17 ข้อข้างต้นและที่ได้รับการพัฒนามาในโลกปัจจุบัน และด้วยความจำเป็นที่ต้องแก้ไขข้อจำกัดดังกล่าวนี้ ส่วนตัวผู้เขียนจึงเห็นว่า ความหมายที่ควรเป็นของ “ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อม” ควรเป็นดังที่เสนอต่อไปนี้

“ความสมดุลของภาระและผลประโยชน์ทางสิ่งแวดล้อมที่เกิดจากการกระบวนการตัดสินใจซึ่งผู้มีส่วนได้เสียฝ่ายต่าง ๆ ได้เข้ามามีส่วนร่วมอย่างสมดุลในสิทธิอำนาจและอย่างได้รับการยอมรับและเคารพในสิทธิ สถานะ ศักดิ์ศรี คุณค่า ความแตกต่าง และวิถีชีวิตตามเหตุผลของตนเอง ทั้งนี้ เฉพาะสำหรับความสมดุลในภาระและผลประโยชน์ระหว่างคนต่างรุ่นหรือระหว่างมนุษย์และสิ่งแวดล้อมที่ไม่ใช่มนุษย์นั้น ต้องเกิดขึ้นจากกระบวนการตัดสินใจของมนุษย์รุ่นปัจจุบันที่คำนึงถึงสิทธิ สถานะ ศักดิ์ศรี คุณค่า ความแตกต่างและวิถีชีวิตที่พึงมีหรือพึงเป็นของมนุษย์รุ่นต่อ ๆ ไปและธรรมชาติที่ไม่ใช่มนุษย์เสมือนเป็นผู้มีส่วนได้เสียที่เข้าร่วมกระบวนการแบ่งปันส่วนเช่นนั้น”

การกำหนดให้ต้องคำนึงถึงสิทธิ สถานะ ศักดิ์ศรี คุณค่า ความแตกต่างและวิถีชีวิตของมนุษย์รุ่นหน้าหรือธรรมชาติที่ไม่ใช่มนุษย์เสมือนว่าเป็นผู้มีส่วนได้เสียที่เข้าร่วมในกระบวนการแบ่งปันส่วนนั้น เพื่อให้คนและธรรมชาติเหล่านี้มีฐานะเป็นประธาน (Subject) ในตัวเอง มิใช่เป็นเพียงกรรม (Object) รอคอยรับความเมตตาขยายขอบเขตทางจริยธรรมของมนุษย์รุ่นปัจจุบันไปถึงเท่านั้น

ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมกับการจัดการสิ่งแวดล้อมของประเทศไทย

แนวคิดเรื่องความยุติธรรมเป็นสิ่งที่ปรากฏอยู่ในทุกสังคม แต่เราไม่อาจกล่าวได้ว่า สังคมไทยได้รับอิทธิพลของกระบวนการที่ศึ้นความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมแล้วเพียงเพราะว่าได้มีบุคคลหรือสถาบันใดนำมากล่าวถึงหรือนำเสนอต่อสังคม แต่ควรเป็นเรื่องที่ต้องพิจารณาในประเด็นว่า สังคมไทยได้นำหลักการของกระบวนการที่ศึ้นนี้ที่ได้รับการพัฒนาขึ้นมาในต่างประเทศจนมีความลงตัวและได้รับการยอมรับอย่าง

กว้างขวางเช่นว่านั้นแล้ว “เข้ามา” ในสังคมไทยและนำไปสู่ภาคปฏิบัติที่เป็นรูปธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ทั้งนี้ หลักการนำเข้ามาเหล่านี้ อาจได้รับการปรับปรุงหรือเพิ่มเติมขึ้นบางส่วนโดยคงหลักการพื้นฐานเดิมที่มีความสำคัญไว้เพื่อให้สอดคล้องกับบริบทของปัญหาและการจัดการสิ่งแวดล้อมของสังคมไทยตามคุณลักษณะการขยายตัวและปรับเข้าได้ของกระบวนการทัศนคติความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อม ซึ่งเป็นลักษณะเดียวกันกับการนำเข้ามาและนำไปปรับใช้กระบวนการทัศนคติในประเทศอื่น ๆ อันที่จริงการอธิบายถึงการมีอยู่ของกระบวนการทัศนคติความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมในสังคมไทยเป็นเรื่องที่ต้องการพื้นที่สำหรับขยายรายละเอียดของความเป็นมาและเหตุผลประกอบไม่น้อย ซึ่งผู้เขียนหวังว่าจะมีโอกาสได้นำมาเสนอในภายหน้า เฉพาะในบทความนี้ ผู้เขียนขอเสนอไว้แต่เพียงสังเขปว่า กระบวนการทัศนคติความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมได้เข้ามามีอิทธิพลต่อระบบ แนวทางการจัดการและขบวนการเคลื่อนไหวทางสิ่งแวดล้อมประเทศไทยมานานพอสมควร เฉพาะด้านกฎหมาย อย่างน้อยจะเห็นอิทธิพลของเรื่องนี้ได้อย่างชัดเจนที่สุดจากบทบัญญัติมาตรา 46 ของรัฐธรรมนูญฯ พ.ศ. 2540 และมาตรา 66 ของรัฐธรรมนูญฯ พ.ศ. 2550¹⁹ (ซึ่งมีเนื้อหาทำนองเดียวกัน) ที่กำหนดให้กลไกสิทธิชุมชนเป็นเครื่องมือสำหรับสร้างดุลยภาพของอำนาจอันจะนำไปสู่การเกิดดุลยภาพของการได้ประโยชน์และการรับภาระทางสิ่งแวดล้อมระหว่างผู้มีส่วนได้เสียต่าง ๆ (รวมถึงสาธารณชนด้วย) ซึ่งเป็นเรื่องของความยุติธรรมทางสังคม ขณะเดียวกัน ก็เป็นช่องทางที่นำไปสู่ดุลยภาพของธรรมชาติและของความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติที่ไม่ใช่มนุษย์ได้ด้วย บทบัญญัติดังกล่าวนี้แฝงไว้ด้วยหลักการของกระบวนการทัศนคติความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมหลายประการ นอกจากเรื่องอำนาจดังกล่าว เช่น การรับรองการมีเสรีภาพที่จะเลือกดำรงวิถีชีวิตหรือวัฒนธรรมของชุมชน ความหลากหลายทางวัฒนธรรม สิทธิในการกำหนดตนเองของชุมชน สิทธิที่จะมีส่วนร่วมในการจัดการและบำรุงรักษาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม สิทธิที่จะเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติ เป็นต้น และที่สำคัญอย่างยิ่งคือ บทบัญญัติดังกล่าวได้กำหนดให้สถานะ “สมดุล” และ “ยั่งยืน” เป็นเจตนารมณ์สูงสุดของการใช้สิทธิชุมชน ซึ่งมีผลโดยปริยายเป็นการกำหนดเจตนารมณ์สูงสุดสำหรับการจัดการสิ่งแวดล้อมของประเทศด้วยเหตุผลด้านเนื้อหาในตัวของมันเองและด้านการเป็นกฎหมายสูงสุดของรัฐธรรมนูญ

สถานะที่เกิดความสมดุลและยั่งยืนจากการใช้สิทธิชุมชนและการจัดการสิ่งแวดล้อมทั้งระบบนั้น เป็นสถานะที่สะท้อนเป้าหมายระดับที่เป็นหัวใจของกระบวนการทัศนคติความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อม ซึ่งมีเนื้อหาครอบคลุมเนื้อหาและเป้าหมายของกระบวนการสิ่งแวดล้อมใหม่ (NEP) (Taylor, 2008) ที่มีอิทธิพลต่อการกำหนดกระบวนการพัฒนาและสิ่งแวดล้อมสำคัญที่เรียกว่า “การพัฒนาอย่างยั่งยืน” (Sustainable Development) ตามรายงาน “Our Common Future” ของคณะกรรมการแห่งโลกว่าด้วยสิ่งแวดล้อมและการพัฒนา (The World Commission on Environment and Development: WCED) ซึ่งมีอิทธิพลต่อเนื้อหาของปฏิญญาเรียว ว่าด้วยสิ่งแวดล้อมและการพัฒนา ค.ศ. 1992)

¹⁹ มาตรา 66 “บุคคลซึ่งรวมกันเป็นชุมชน ชุมชนท้องถิ่นหรือชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม ย่อมมีสิทธิอนุรักษ์หรือฟื้นฟูจารีตประเพณี ภูมิปัญญาท้องถิ่น ศิลปวัฒนธรรมอันดีของท้องถิ่นและของชาติและมีส่วนร่วมในการจัดการ การบำรุงรักษาและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม รวมทั้ง ความหลากหลายทางชีวภาพอย่างสมดุลและยั่งยืน”.

แบ่งสันปันส่วน) รวมทั้ง เนื้อหาในมิติทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม จริยศาสตร์สิ่งแวดล้อม ฯลฯ ที่เชื่อมโยงกันและอาจส่งผลต่อความเป็นธรรมของการแบ่งสันปันส่วนประโยชน์และภาระทางสิ่งแวดล้อมได้นี้ มีอิทธิพลมากขึ้นจนมีกระแสระดับเดียวกับสิทธิมนุษยชนและการพัฒนา นอกจากนี้ เมื่อพิจารณาในแง่ความเกี่ยวพันและการเปลี่ยนแปลงระหว่างกระบวนการทัศน์ทางสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ แล้ว กระบวนการทัศน์นี้มีเนื้อหาครอบคลุมหรือมีเนื้อหาร่วมกับกระบวนการทัศน์โรแมนติคทางสิ่งแวดล้อม และกระบวนการทัศน์สิ่งแวดล้อมแนวใหม่ที่มีอิทธิพลมากในหลายทศวรรษหลัง แต่กระบวนการทัศน์ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมมีจุดเน้นแตกต่างอยู่ที่การให้ความสำคัญกับปัญหาความยุติธรรมทางสังคม สวัสดิการสังคม ความหลากหลายทางวัฒนธรรม และอำนาจกำหนดวิถีชีวิตตนเองของบุคคลและชุมชน ซึ่งกระบวนการทัศน์ก่อนหน้านี้ละเลย ในแง่ที่เกี่ยวกับสังคมไทยนั้น เนื้อหากระบวนการทัศน์ความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อม ซึ่งถือได้ว่า มีพัฒนาการทางเนื้อหาที่ก้าวหน้าที่สุดในแง่การเป็นหลักคิดและอุดมการณ์ทางสิ่งแวดล้อมที่เข้ามาจัดการกับปัญหาความไม่เป็นธรรมในสังคมมนุษย์และความไม่เป็นธรรมที่มนุษย์ปฏิบัติต่อธรรมชาติ(ที่ไม่ใช่มนุษย์) ได้ปรากฏอยู่ในรัฐธรรมนูญ กฎหมาย นโยบาย หรือวิถีปฏิบัติด้านสิ่งแวดล้อมของรัฐและในความเคลื่อนไหวทางสังคมด้านสิ่งแวดล้อมของไทยอย่างน้อยและที่เด่นชัดที่สุดได้ปรากฏอยู่ในบทบัญญัติเกี่ยวกับสิทธิชุมชนในรัฐธรรมนูญฯ พ.ศ. 2540 และรัฐธรรมนูญฯ พ.ศ. 2550 ที่ผ่านมา

เอกสารอ้างอิง

- คอร์เทิน, เดวิด ซี. (2545). *โลกหลังยุคบริษัท* [The Post-Corporate World] (เจษณี สุขจิรัตกาล, ผู้แปล). กรุงเทพฯ: สวนเงินมีมา.
- คอร์เทิน, เดวิด ซี. (2542). *เมื่อบริษัทครองโลก* [The Post-Corporate World] (อภิชัย พันธุเสน, ผู้แปล). กรุงเทพฯ: เรือนแก้วการพิมพ์.
- คูห์น, โทมัส. (2544). โครงสร้างของการปฏิวัติในวิทยาศาสตร์. (The Structure of Scientific Revolutions) (สิริเพ็ญ พิริยจิตรกรกิจ, ผู้แปล). กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ
- คาปร้า, ปรีตจีโอฟ. (2534). *จุดเปลี่ยนแห่งศตวรรษ เล่ม 1* [The Turning Point] (พระประชา ปสน.นธม. โมและคณะ, ผู้แปล). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง.
- คาปร้า, ปรีตจีโอฟ. (2532). *เต๋าแห่งฟิสิกส์* [The Tao of Physics]. (วเนช, ผู้แปล). กรุงเทพฯ: ดอกหญ้า (1988).
- แซนเดล, ไมเคิล. (2554). *ความยุติธรรม* [Justice: What's the Right Thing to Do?] (สฤณี อาชวานันทกุล, ผู้แปล). กรุงเทพฯ: โอเพ่น เวิลด์.
- พิพัฒน์ พสุธารชาติ. (2548). *องค์รวม บทวิพากษ์ว่าด้วยวิทยาศาสตร์และศาสนาในสังคมไทย*. กรุงเทพฯ: ศยาม.
- พระราชวรมณี (ประยูร ธัมมจิตโต). (2542). *ปรัชญากรีก: บ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก*. กรุงเทพฯ: ศยาม.
- สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร. (2540). *รายงานคณะกรรมการพิจารณาร่างรัฐธรรมนูญฯ พ.ศ. 2540*. สืบค้น 30 มีนาคม 2558 จาก <http://library2.parliament.go.th/giventake/cons2540-2550.html>

- สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร. (2540). รายงานการประชุมสภาผู้แทนราษฎร ครั้งที่ 26/2550. สืบค้น 5 เมษายน 2558 จาก <http://library2.parliament.go.th/giventake/cons2540-2550.html>
- เลิฟลือค. เจมส์. (2553). *เมื่อโลกเอาคืน วิกฤติภูมิอากาศและชะตากรรมของมนุษย์* [The Revenge of GAIA] (วิลาลินี เดอ เบส, ผู้แปล). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.
- วันชัย วัฒนศัพท์. (2546). *กระบวนทัศน์ใหม่(New Paradigm)กับปัญหาชาติ*. เอกสารประกอบคำบรรยาย หลักสูตรปชส. 1 สถาบันพระปกเกล้า.
- สันฐิตา กาญจนพันธ์. (2554). *ความคิดสีเขียว : วาทกรรมและความเคลื่อนไหว*. เชียงใหม่. วนิดาการพิมพ์
- สันฐิตา กาญจนพันธ์. (2543). ความเคลื่อนไหวด้านสิ่งแวดล้อมและความคิดสีเขียวในเมือง. *สังคมศาสตร์*, 12(2), 211-239.
- สุขชาย อัครพันธ์ธนกุล. (2533). *ความคิดเรื่องความเท่าเทียมกันในทฤษฎีความยุติธรรมของจอห์น 롤ล์*. (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ). กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
- อภิชัย พันธเสน. (2544). *พุทธเศรษฐศาสตร์, วิวัฒนาการ ทฤษฎี และการประยุกต์กับเศรษฐศาสตร์สาขาต่าง ๆ*. กรุงเทพฯ: อัมรินทร์.
- ฮาร์ดีง, สเตฟาน. (2556). *กาย่า โลกที่มีชีวิต วิทยาศาสตร์และการหยั่งรู้* [Animate Earth : Science, Intuition and Gaia] (เชมลักซ์ ดิประวัตติ, ผู้แปล). กรุงเทพฯ: สอนเงินมีมา.
- ศักดิ์ณรงค์ มงคล. (2558). *ข้อความคิดว่าด้วยความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมที่เป็นฐานคิดด้านสิทธิชุมชน*. (ดุษฎีนิพนธ์). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- Agyeman, J. (2005). *Sustainable Communities and the Challenge of Environmental Justice*. New York. New York University Press.
- Abplanalp, E. (2010). *Background Environmental Justice: An Extension of Rawls's Political Liberalism*. Doctoral Dissertation). University of Nebraska- Lincoln . Retrieved from <http://digitalcommons.unl.edu/philosophydis/2>.
- Bullard, R. (1994). Introduction. In R. Bullard (Ed.), *Unequal Protection, Environmental Justice & Communities of Color* (pp.xvi-xxiii). San Francisco: Sierra Club Books.
- Bullard, R. (1994). Environmental Justice for All. In R. Bullard (Ed.), *Unequal Protection, Environmental Justice & Communities of Color* (pp.3-22). San Francisco: Sierra Club Books.
- Brown, C. (2013). On Amartya Sen and the Idea of Justice. Retrieved May 1, 2015, from www.ethicsandinternationalaffairs.org
- Carder, E. (2010). *The American Environmental Justice Movement*. Retrieved from www.iep.utm.edu/enviro-j/.
- Cullen, B. (1992). Philosophical Theories of Justice. In K. Scherer(Ed.), *Justice: Interdisciplinary Perspectives*. (pp.33-6). New York: Cambridge University.

- Ewal, M. (2012). *Legal Tools for Environmental Equity vs. Environmental Justice*. Retrieved May 1, 2015, from www.energyjustice.net.
- Finger, M. & Zori, F. (2013). Environmental Justice. *UFRGS Model United Nations Journal*, 1, 222-243.
- Harper, K. , Tamara, & Filcak, R. (2009). *Environmental Justice and Roma Communities in Central and Eastern Europe*. Anthropology Department Field Program in European Studies. University of Massachusetts-Amherst. Retrieved from http://scholarworks.umass.edu/efsp_pub_articles.
- Iancu, L. & Ghilain, T. (2011). *The Role of the Court of Justice in Environmental Justice as a Third Generation Human Right*. Effectus Newsletter, Issue 14
- Leib, L. H. (2011). *Human Rights and the Environment, Philosophical, Theoretical and Legal Perspectives*. Boston: Martinus Nijhoff Publishers.
- Mebratu, D. (1998). Sustainability and Sustainable Development: Historical and Conceptual Review. *Environ Impact Asses Rev*. 1998(18), 493-520. Retrieved from www.is.cnpm.embrapa.br/.../1998_Sustainability_and_susta.
- Miller, G. T. (2003). *Environmental Science*. Canada: Thomson Learning, Inc.
- Mitchell, G. & Dorling, D. (2003). An Environmental Justice Analysis of British Air Quality. *Environmental and Planning A* 2003,35, 909-99. Retrieved from www.dannydorling.org/.../dannydorling_publication_id18
- Moncrief, W. (1994). The Cultural Crisis of Our Environmental Crisis. In L. Pojman (Ed.), *Environmental Ethics: Reading in Theory and Application*. Boston: Jones and Bartlett Publishers.
- Parsons, H. (1977). *Mark and Engels on Ecology*. Connecticut: Greenwood Press, Inc.
- Pepper, D. (1996), *Modern Environmentalism*. New York: Routledge.
- Rawls, J. (2003). *A Theory of Justice*. Massachusetts: Harvard University Press.
- Rechtschaffen, C., & Gauna, E. (2003). *Environmental Justice Law, Policy and Regulation*. North Carolina: Carolina Academic Press.
- Schlosberg, D., (2007). *Defining Environmental Justice, Theory, Movement and Culture*. Retrieved from Oxford Scholarship Online. Retrieved from www.oxfordscholarship.com.
- Sen, A. (2009). *The Idea of Justice*. Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Sen, A. (2008). Capability and Well-being. In D. Hausman (Ed.), *Philosophy of Economics : An Introduction*. . New York: Cambridge University Press.

- Skelton, R. & Miller, V. (2006). *Natural Resource Defense Council, USA*. Retrieved May 1, 2015, from www.nrdc.org/ej/history./hej.asp.
- Spencer, M. L. (2008). Environmental Racism and Black Theology: James H. Cone Instructs Us on Witness. *University of St. Thomas Law Journal*, 1. Retrieved from <http://ir.stthomas.edu/ustlj/vol5/iss1/12>.
- Taylor, D. E. (2008). *The Rise of the Environmental Justice Paradigm: Injustice Framing and the Social Construction of Environmental Discourses*, SAGE. Retrieved from <http://sagepublications.com>.
- United States Environmental Protection Agency. (n.d.). *What is Environmental Justice?* Retrieved February 22, 2015. from <http://www.epa.gov/environmentaljustice/>
- United Nation Environment Programme (UNEP). (1999). *Cultural and Spiritual Values of Diversity*. London: Intermediate Technology Publication.
- White, L. (1994). *Historical Roots of Our Ecological Crisis*. In *Environmental Ethics: Reading in Theory and Application*. Boston: Jones and Bartlett Publishers.
- Wolf, C. (2003). Population. In D. Jamieson (Ed.), *A Companion to Environmental Philosophy*. Massachusetts: Blackwell Publisher Inc.